

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober). Meer informatie op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Marjolein Van Bavel
Greetje Bijl (pr)
Greet De Bock (eindredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Anais Van Ertvelde
Stefan Meysman
John Soedirman (eindredactie)
Kirsten Zimmerman (hoofdreducteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 020 - 30 31 500
www.gendergeschiedenis.nl
Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. U kunt lid of abonnee worden via de website, door te belten, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom!

Inleveren kopij

Artikelen zijn welkom op het adres:
historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
Ellen@warande30k.nl
Julie Carlier
Julie.Carlier@ugent.be
Els Flour (penningmeester)
E.Flour@amazon.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
E.Rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: De politie arresteert Emmeline Pankhurst bij Buckingham Palace, terwijl Pankhurst koning George V een petitie aan probeerde te bieden, mei 1914 (bron: en.wikipedia.org).

Correctie

Op de voorkant van het oktobernummer stond abusievelijk 'nummer 23'. Dat moet 'nummer 3' zijn.

In dit nummer

/ Moderne geschiedenis /

- 3 De eerste golf bekeken door de tweede. Omgang met het verleden in de tweede feministische golf in België (1970-1990)
Ann Romeyns

/ 19e eeuw /

- 10 Emily Faithfull en de vrouwelijke handzeters van de Victoria Press. Een blik achter de schermen van de Victoriaanse drukindustrie
Marianne Van Remoortel

/ Seksuele geschiedenis /

- 16 Gender als determinant van plezier. Huwelijksnacht en huwelijksreis in Belgische burgermilieus, 1820-1930
Sara Tavares Gouveia

/ ALV april /

- 22 Uitnodiging ALV (lezing Els Kloek), Johanna Naberprijs, notulen ALV 2013

/ Genderview /

- 24 Mark Turner (King's College London)
Marjolein Van Bavel

/ Recensies /

- 28 KNHG Najaarscongres I
De Vrouw 1813-1913-2013: een impressie
Irene Geerts
- 29 KNHG Najaarscongres II
De (witte, gegoede) Vrouw
Gita Deneckere en masterstudenten UGent

/ Service /

- 30 Tip en boeken

Onder historicae

W

Wikipedia, de meest geraadpleegde encyclopedie op internet, is een mannenbolwerk. Iedereen kan zich aanmelden om een onderwerp te starten of aan te vullen, maar slechts 6 procent van de bewerkers van de Nederlandse Wikipedia is vrouw. En dat werkt natuurlijk ook door in de inhoud: wat schrijft Wikipedia over iemand of een begrip. Of misschien wordt een persoon wel totaal vergeten.

In een recente workshop van vrouwenarchief Atria heb ik Saskia Poldervaart op Wikipedia gezet. Zij is voor mij een moeder van het feminisme, zoals Alice Walker sprak over de zwarte vrouwen in haar boek *In search of our mothers' gardens* (1983). In de jaren negentig volgde ik een basisvak vrouwenstudies bij Poldervaart. Mijn moeder had mij altijd verteld dat feministen schreeuwende manwijven in tuinbroeken waren. Saskia was enthousiast, kritisch en open (met kleurige tijgerlegging). Zij maakte mij bewust van mijn latent aanwezige feminisme en die passie is in de loop der jaren alleen maar gegroeid. En Poldervaart deed meer: naast universitair docent vrouwenstudies, was ze Dolle Mina, verdiepte ze zich in utopische communes en bleef een leven lang op de barricaden.

Het is zeer belangrijk om ons moeders (en vaders) van het feminisme te herinneren. En dat komt in een groot deel van deze *Historica* naar voren. Zo schrijft Johanna Naberprijs-winnares Ann Romeyns over de herinnering van Belgische feministen uit de tweede golf aan de vrouwenbeweging van de eerste golf. Gek genoeg wisten zij niet zoveel van hun Belgische voorgangers, maar (iets) meer van internationaal bekende feministen van het begin van de 20e eeuw. Zoals Emmeline Pankhurst, die op de cover staat, met de beroemde foto van haar arrestatie. De Belgische Marie Popelin en Emilie Claeys waren relatief onbekend. Ann Romeyns noemt veel verschillende feministen uit de tweede golf in België en ik heb ervoor gekozen om elke vrouw in het artikel kort uit te lichten. Dit kan een voorzet zijn voor een hoop lemma's op Wikipedia.

Het artikel van Marianne Van Remoortel gaat over een Victoriaanse drukkerij waar voor het eerst vrouwen werkten. Dit was een initiatief van feministe Emily Faithfull. Als je haar bestudeert stuit je op een hele kring feministen rondom haar, die al in 1860 streden voor vrouwenrechten. Wat dat betreft is het mooi om in de loop van de geschiedenis verwante geesten aan te treffen: 150 jaar geleden waren er al groepen vrouwen met feministische ideeën. En daarom is het zo belangrijk om markante feministen vast te leggen in een collectief geheugen. Zodat we niet vergeten dat, bijvoorbeeld, Clara Zetkin, rond 1900 al streed voor socialisme en vrouwenrechten. Dit moesten feministen uit de tweede golf opnieuw ontdekken! Het geeft kracht om te weten dat je steunt en voortbouwt op een historische strijd.

Kirsten Zimmerman, hoofdredacteur *Historica*

Omgang met het verleden in de tweede feministische golf in België (1970-1990)

De eerste golf bekeken door de tweede

Wie de feministische tijdschriften en herinneringsliteratuur van de Belgische tweede golf erop naslaat, kan er niet omheen dat de nieuwe vrouwenbeweging weinig was begaan met haar eigen verleden, noch met de eerste golf, noch met de meer recente geschiedenis van de vrouwenbeweging. Er was een duidelijk verlangen te starten met een onbeschreven blad en het feminisme 'heruit te vinden'. Toch wijzen namen als Dolle Mina en Marie Mineur op een verlangen naar continuïteit met strijdbare vrouwen van de eerste golf. Vanuit een toenemend historisch besef groeide de behoefte zich te spiegelen aan inspirerende voorgangsters, al klinken hier zelden namen van Belgische vrouwen. Welke vrouwen werden dan gezien als voorlopers van de beweging? En hoe blikken feministes vandaag terug op die opmerkelijke stilte rond de Belgische feministische erfenis?¹

/ Ann Romeyns /

Een onderzoek naar de omgang van het feminisme van de tweede golf met dat van de eerste kan niet anders dan starten met een kritische reflectie over de golvenmetafoor. Het historische discours van twee golven was immers zelf een product van de tweede golf. Het was de Amerikaanse feministe Kate Millett (1934), auteur van *Sexual Politics* (1970), die het beeld van twee golven gebruikte als metafoor voor de opeenvolging van militante en stagnerende fasen in de vrouwenbeweging. Het narratief van de twee golven suggereerde dat er

tussen de eerste en de tweede een continuïteit zou bestaan waarin het feminisme, na een periode van stagnatie, terug in een actieve en militante fase trad en uitgroeide tot een massabeweging. Daarbij was het een aantrekkelijke gedachte de acties van de nieuwe feministes te vergelijken met het militante optreden van de suffragettes. Zagen de nieuwe feministes zich dan als nieuwe suffragettes? Hun houding was enigszins ambigu. Enerzijds associeerden zij zich met het militant activisme van de eerste golf waarvan ze anderzijds afstand namen. Die was in hun ogen te burgerlijk en had een rolbevestigend karakter, dat zij zouden overstijgen met een radicaal gelijkheidsfeminisme. Van de eerste golf onthielden zij dus bepaalde extreme

acties, de beweging als geheel wezen ze af.

De zachte Belgische golf

Nederlandse en Vlaamse feministes namen het begrip 'tweede golf' over uit de VS; in Frankrijk en Franstalig België was de term 'néo-féminisme' meer gebruikelijk. Toen Renée Van Mechelen in 1979 de balans opmaakte van de

Renée Van Mechelen (1946-2007)

Richtte in 1978 het documentatiecentrum RoSa op en was van het begin betrokken bij verschillende tweedegolf-initiatieven zoals de PAG (Pluralistische Actiegroep voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw) en het VOK (Vrouwen Overleg Komitee). Ook zat ze in de redactie van de tweedegolftijdschriften *LeF-cahiers* en *Lillith* en was ze lid van de NVR (Nationale Vrouwenraad).

vrouwenbeweging in Vlaanderen, beschreef ze de opkomst van de tweede golf als een "orkaan" of een "vulkaanuitbarsting", metaforen die een nog bruuskere breuk met het verleden suggereerden.² Zij startte haar relaas met een overzicht van "de eerste golf en haar naweeën", om vervolgens de periode tussen 1948 en 1970 te typeren als "de stilte voor de storm". Daarna zouden "Orkaan Mina" en de PAG (zie *tekstballon R.M.*) Vlaanderen wak- >>

Marie Popelin (1846-1913)

Belgische feministe. Behaalde in 1888 als eerste Belgische vrouw het diploma van doctor in de rechten, maar werd niet toegelaten tot de balie. Geschokt door deze discriminatie voerde ze strijd voor het recht van de vrouw om het beroep van advocaat uit te oefenen. De 'affaire Popelin' kreeg grote bekendheid en was een belangrijke moment in de feministische bewustwording in België. In 1892 was ze medestichter van de Ligue belge du Droit des Femmes en in 1905 bracht ze verschillende Belgische feministische strekkingen samen in de Conseil National des Femmes Belges.

AVG-Carhif, Brussel.

ker schudden en begon "de glorie" van de tweede golf.³ Als een "komkommertijd" waarin geen spectaculaire initiatieven of stromingen aan het licht kwamen of de aandacht vroegen van de publieke opinie, zo beschreef toenmalig voorzitter van de Nederlandstalige Vrouwenraad Lily Boeykens* in 1993 de periode tussen de twee wereldoorlogen, waarmee duidelijk werd dat het stereotiepe beeld van het interbellum als een kalme periode op het vlak van vrouwenemancipatie nog lang over-

Suzanne van Rokeghem (1947)

Was actief in het Front de Libération des Femmes en co-auteur van *Le Petit Livre Rouge des Femmes* (een gemeenschappelijke uitgave van verschillende progressieve vrouwenorganisaties).

eind bleef.⁴ Gelijkaardige narratieven vinden we terug in de Franstalige herinneringsliteratuur: Suzanne Van Rokeghem en Marie Denis, twee protagonisten van de Franstalige vrouwenbeweging, blikten in 1991 op die eerste jaren terug als "cinq années durant lesquelles tout s'invente".⁵

Marie Denis (1920-2006)

Pseudoniem van Eliane Stas de Richelle. Ze was schrijfster en de drijvende kracht achter *Le Petit Livre Rouge des Femmes*.

Maar hoe keken deze nieuwe feministes naar de eerste golf? Legden zij ook een link met het militant activisme van de eerste golf? De identificatie van de eerste golf als een strijd van militante suffragettes, stilgevallen na de Eerste Wereldoorlog, was minder vanzelfsprekend voor het Belgische verhaal. Het vrouwenstemrecht was in België geen speerpunt en werd bovendien later toegekend dan in de omringende landen, wat het ook moeilijker maak-

te om de jaren 1920 te beschouwen als een afsluiter van een eerste strijd. Er kwam wel een beweging op gang, zo stelde Renée Van Mechelen, die zich evenwel niet in de eerste plaats richtte op het verwerven van stemrecht maar veeleer op vormingskansen, arbeidsvoorwaarden en burgerlijke rechten.⁶ Het Belgische parcours liet zich met andere woorden niet zo gemakkelijk kneden tot een verhaal van heldhaftige pioniers en militante suffragettes.

Het is dan ook niet verrassend dat Van Mechelen de eerste golf een "zachte golf" noemde die "weinig deining had veroorzaakt" en waar weinig acties aan te pas kwamen: "In België waren geen suffragettes die zich aan het hekken van Downing Street 10 vastketenden. Op een Marie Popelin (*red. p.3*) na zijn er ook geen echte sterren te noteren, zoals Aletta Jacobs (1854-1929), Wilhelmina Drucker (*p.6*), de familie Pankhurst (*moeder Emmeline (hieronder), dochters Christabel (1880-1958) en Sylvia (1882-1960)*), Mary Wollstonecraft (1759-1797), Clara Zetkin (*p.7*) om er maar enkele te noemen".⁷ Toch is het niet Marie Popelin die het titelblad van het hoofdstuk over de eerste golf siert, maar wel de Engelse suffragette Emmeline Pankhurst (*zie cover*) op het moment van haar arrestatie, een beeld dat wellicht beter aansloot bij het ideaal van radicaal feminisme én bij de bestaande beeldvorming over de eerste golf.

De afwezigheid van de Belgische vrouwen op het internationaal vrouwencongres in 1897, toonde volgens Van Mechelen aan dat feministische ideeën in België minder goed aansloegen dan in de omringende landen. Toen de Liga voor de rechten van de vrouw, naar aanleiding van haar tienjarig bestaan, in 1902 opnieuw een internationale vrouwenconferentie organiseerde, was Marie Popelin ontgoocheld

over de desinteresse van de Belgische vrouwen, aldus Van Mechelen. Vervolgens maakte de auteur een sprong naar de tweede golf door haar rechtstreeks op te voeren in het heden: "Marie Popelin zou zich misschien getroost en aangemoedigd hebben gevoeld als ze de vrouwendagen van de jaren zeventig had kunnen beleven...".⁸ Zo probeerde Van Mechelen in haar betoog een brug te smeden tussen de eerste en tweede golf. De continuïteit zag zij vooral in de volharding die Popelin aan de dag moest leggen om haar zaak te bepleiten en in het feit dat ze tegen de stroom in moest roeien, eerder dan in de denkbeelden zelf waarvoor zij had gestreden.

Verlangen naar breuk

Betekent dit dat Belgische tweedegolffeministes zichzelf zagen als erfgenamen van Marie Popelin? De feministes uit de rangen van de nieuwe linkse actiegroepen zoals Dolle Mina, de Feministisch-Socialistische beweging (Fem-Soc) en het Waalse Marie Mineur voelden die affiniteit alleszins niet; zij vonden dat hun radicaal gelijkheidsfeminisme toch ver was verwijderd van de strijd van Popelin. "Ik

Jeanne Vercheval (1939)

Oprichtster van Waalse actiegroep Marie Mineur en redactielid van de feministische tijdschriften *GRIF* en *Voyelles*.

had niets tegen de figuur van Marie Popelin. Zij had gedaan wat ze moest doen. Ik vond echter dat wij een andere strijd te voeren hadden", antwoordt Jeanne Vercheval op de vraag wat Popelin voor Marie Mineur betekende.⁹ Kitty Roggeman, benadrukt hoe zij bij het begin van de jaren zeventig nooit iets over Popelin had gehoord, noch over andere eerstegolffeministes. Achteraf leerde ze die

Kitty Roggeman (1945)

Medeoprichtster Fem-Soc-beweging (1977) en hoofdredactrice van hun tijdschrift *Schoppenvrouw* (1978-1999).

geschiedenis wel kennen maar het was ook niet onmiddellijk met de strijd van Popelin dat ze een affiniteit voelde: "De strijd van de Liga voor de rechten van de vrouw en de Nationale Vrouwenraad zagen wij als het feminisme van onze moeders en grootmoeders. Die strijd was vooral geënt op het verkrijgen van politieke en burgerlijke rechten. Wij gingen het helemaal anders doen".¹⁰

De figuur van Marie Popelin werd vooral verbonden met de Nationale Vrouwenraad (NVR), de oudste feministische organisatie van België. De oudere tweedegolffeministes die deze organisatie kenden vonden het een 'verburgerlijkte damesclub' die in hun ogen te veel was gelinkt met het politieke establishment. De jongere generatie feministes kende de NVR bij het begin van de jaren zeventig nauwelijks. "De Nationale Vrouwenraad was ingedommeld. Wij hoorden daar

Emmeline Pankhurst (1858-1928)

Een van de grondleggers van de Britse suffragettebeweging. Ze streed voor het vrouwenkiesrecht en richtte in 1903 de Women's Social and Political Union (WSPU) op, die vooral bekend werd om haar militante acties. Daarbij belandden (voornamelijk) nette burgervrouwen in de gevangenis, waar een aantal in hongerstaking ging en uiteindelijk dwangvoeding kreeg. Pankhurst was fel voorstander van de Eerste Wereldoorlog: ze hield vele toespraken en deelde witte veren uit aan de 'laffe' (jonge) mannen die thuisbleven in plaats van naar het front te gaan. Deze houding maakt haar geliefd bij conservatieven, die eerder niets van haar moesten hebben.

Uit *Eigen Beweging* (1979) van Renée Van Mechelen.

AVG-Carhif, Brussel

niets over. Pas later ontdekten we dat er zoiets bestond en we vroegen ons af waarom we daar niets over hoorden of waarom die niet méér deden”, aldus Kitty Roggeman.¹¹ Toen Suzanne Van Rokeghem vanaf 1972 als journaliste voor *Le Soir* begon te werken en onder meer schreef over vrouwenemancipatie, woonde ze een aantal vergaderingen van de NVR bij die ze zich als volgt herinnert: “Als journaliste was ik nieuwsgierig en interesseerde het me waarmee ze bezig waren maar ik voelde me er niet thuis. Het was dag en nacht verschil met de sfeer tijdens de redactievergaderingen van *Le Petit Livre Rouge des Femmes*. Daar hadden we echt het gevoel dat we over onszelf konden praten”.¹² De feministische brochure *Le Petit Livre Rouge des Femmes - Het Rode Boekje van de Vrouw* was een gemeenschappelijk project van verschillende progressieve vrouwenorganisaties en werd op de eerste vrouwendag een echt kassucces.

Kortom, de nieuwe vrouwenbeweging verlangde duidelijk naar een breuk met de ‘oudere’ vrouwenbeweging. De beweging profileerde zich uitdrukkelijk als ‘nieuw’, als actiegroep die het anders zou aanpakken dan de verzuilde en ‘brave vrouwenorganisaties’.¹³ Ondanks grote verschillen tussen de feministische organisaties onderling was dat verlangen naar breuk iets gemeenschappelijks, dat mee gestalte gaf aan de identiteit van de tweede golf.

Het verleden op afstand

Wanneer feministes vandaag terugblikken op de militante beginjaren, benadrukken zij hoe zij werden meegeslept door de revolutionaire protestcultuur die zo kenmerkend was voor de mei ‘68-generatie en hoe die niet onmiddellijk uitnodigde om stil te staan bij het verleden: “Er was zoveel aan het gebeuren dat we

niet achterom gingen kijken. We waren weinig met het verleden bezig, niet omdat we dat

Chris Zwaenepoel (1949)

Was bij de oprichting van documentatiecentrum RoSa in 1978 verantwoordelijk voor de documentatie en de bibliotheek. Na het overlijden van Renée Van Mechelen in 2007 werd Zwaenepoel directeur.

verleden verwierpen maar omdat heel de wereld in beweging was”, zo verklaart Chris Zwaenepoel, die samen met Renée Van Mechelen jarenlang aan het roer stond van RoSa.¹⁴ Evenmin was er nood de acties vanuit het verleden te legitimeren. De legitimatie lag in het hier en nu, “het zat in de vezels van al die vrouwen”, zo benadrukt Miet Smet.¹⁵

De tijdschriften en brochures uit de militan-

Miet Smet (1943)

Christendemocratische politica, van 1985 tot 1992 staatssecretaris voor Emancipatiezaken. Deze bevoegdheid behield ze later als minister van Arbeid en Tewerkstelling (1992-1999).

te jaren weerspiegelen het verlangen tabula rasa te maken met dat verleden. Enkele titels van publicaties uit de militante jaren illustreerden dit streven: *Libération des femmes*, *Année zéro* (een nummer van het Franse tijdschrift *Partisans*) en *Marie Mineur*. *Mouvement de libération de la femme. 1ère année* (de eerste brochure van Marie Mineur).¹⁶ Het verlangen om te starten met een onbeschreven blad was trouwens niet typisch voor het Belgische feminisme; het was kenmerkend voor heel de tweede golf. De Franse politicologe Françoise Picq, destijds zelf actief in de Franse *Mouvement de Libération des Femmes* (MLF), vraagt zich vandaag af hoe het mogelijk was dat die vrouwen zich afficheerden zonder verleden.¹⁷

Was dat niet ondankbaar tegenover al die vrouwen die evengoed strijd moesten voeren voor elke stap, zoals gelijke onderwijskansen, het stemrecht en de afschaffing van de maritale macht? In de ogen van sommige ‘oudere’ feministes die de nieuwe vrouwenbeweging een warm hart toedroegen, was dit alvast wel het geval. “Dankbaarheid is geen hefboom tot revolutie (...). Vrijheid van spreken, het verwerpen van de oude actiemethodes en van het keurslijf van gedachten, verenigen hen [radicale bewegingen] in een revolutionaire impuls”, zo verklaarde de feministische schrijfster Marie Denis in 1972 de breuk met de oudere beweging.¹⁸

Historische amnesie

Men had het verleden dus niet nodig, maar blijktbaar was dat verleden ook slecht gekend. De geringe interesse van de tweedegolf feministes voor de erfenis van de eerste golf lijkt inderdaad geworteld in een meer algemene desinteresse en stilte rond de geschiedenis

Gerlinda Swillen (1942)

Destijds actief in het Actiecomité Gelijk Loon voor Gelijk Werk en eind jaren zestig lid van de NVR.

van de vrouwenbeweging in de naoorlogse jaren. Gerlinda Swillen herinnert zich hoe in de jaren zestig weinig aandacht bestond voor de figuur van Marie Popelin, tenzij in vrijzinnige intellectuele kringen of bij gespecialiseerde historici.

De toenmalige archivaris van de Universiteit Libre de Bruxelles (ULB), waar Marie Popelin in 1888 als eerste doctor in de rechten afstudeerde, was erg verrast toen Gerlinda Swillen in 1963 op zolder een bronzen gedenkplaat van Popelin vond. De ULB had blijkbaar niet veel moeite gedaan om de herinnering aan haar oud-studente levendig te houden.¹⁹

De erfenis van de Belgische voorvechtsters werd wel bewaard en doorgegeven door de NVR zonder daar veel ruchtbaarheid aan te geven. Naar aanleiding van het vijftigjarige

Marthe Boël (1877-1956)

Barones Boël streed voor het vrouwenkiesrecht, was voorzitter van de Belgische NVR van 1934 tot 1952 en voorzitter van de internationale NVR van 1936 tot 1947. Schreef *Le féminisme en Belgique 1892-1914* (1955).

bestaan van de vereniging publiceerde voorzitter Marthe Boël in samenwerking met Christiane Duchène in 1955 een geschiedenis van het Belgische feminisme.²⁰ Dit werk, dat een belangrijke fase van de Belgische vrouwenactie belichtte op een moment dat de laatste getuigen nog leefden, was tot aan de voor-

Christiane Duchène

Secretaris van Marthe Boël en co-auteur van *Le féminisme en Belgique 1892-1914* (1955).

>>

avond van de tweede golf het enige in zijn soort. In het tijdschrift van de NVR daarentegen werd in de jaren vijftig en zestig relatief weinig aandacht besteed aan de geschiedenis van de boegbeelden. Op geregelde tijdstippen werd herinnerd aan de 'affaire Popelin' als stichtingsgebeurtenis van de feministische actie in België.

In vergelijking met andere landen is een zekere 'geschiedenisloosheid' trouwens kenmerkend voor de Belgische feministische cultuur. Overall in Europa gaf de eerste feministische golf aanleiding tot feministische historische

What's in a name ?

Historische amnesie was zeker niet uniek voor België. Ook in Nederland was er onder feministes aanvankelijk weinig geweten over de actievoerders van de eerste golf, zo herinnert zich onderzoeker Petra de Vries²¹. Dit had te maken met het 'stoffig' imago van de kiesrechtbeweging maar ook met de beperkte feministische kennisoverdracht.²² De bestaande nationale herinneringscultuur en infrastructuur maakten het echter gemakkelijker vergeten baanbrekers als Wilhelmina Drucker op

Wilhelmina Drucker (1847-1925)

Nederlandse feministe. Kwam op voor de economische onafhankelijkheid van de vrouw, de rechten van buitenechtelijke kinderen en vrije toegang tot voorbehoedsmiddelen. Naar haar zijn de Dolle Mina's in Nederland en België vernoemd.

werken, al of niet gekoppeld aan herdenkingen of herinneringen aan de eigen acties. In Nederland vertegenwoordigde de feministische historica Johanna Naber (1859-1941) de vrouwenstem in de geschiedenis. Zij was tevens medeorganisator van de Nederlandse Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898. Op deze expositie werd met trots verwezen naar vaderlandse heldinnen die het vrouwenvraagstuk vóór 1898 op de agenda plaatsten. Door het succes van de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid in 1998 was de eerste golf in Nederland - meer dan in België - in de openbaarheid gekomen, wat een gunstige voedingsbodem creëerde voor een feministische herinneringscultuur.

Het was ook Johanna Naber die in 1935 samen met de Nederlandse feministes Rosa Manus (1881-1943) en Willemijn Posthumus-van der Goot (1897-1989) het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging oprichtte, het huidige Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. In België opende het documentatiecentrum RoSa in 1978 zijn deuren; het Franstalige Université des Femmes werd opgericht in 1979. Pas in 1992 werd begonnen met het systematisch repertoriëren, beschrijven en ontsluiten van archieven, met als sluitstuk de oprichting van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis in 1995.

te delven uit het archief en aan te duiden als voorloper van de eigen beweging. Maar kennen de Dolle Mina's die geschiedenis ook? Volgens Selma Leydesdorff, destijds betrokken bij de oprichting van Dolle Mina en bedenker van de naam (*red. dit wordt betwist*²³), mag het historisch bewustzijn van haar medeactivisten niet worden overschat: "Eigenlijk wisten de meesten er niet zoveel over. Ik had de naam van Wilhelmina Drucker gevonden in een boek van Willemijn Posthumus-van der Goot. Politiek leek het een goede keuze. Dat historische bewustzijn is bij de meesten pas achteraf gekomen".²⁴ De bekendheid van Wilhelmina moet dus zeker niet worden overdreven. Wilhelmina Drucker had toen wel al een plaats in het collectieve geheugen verworven: in straatnamen en in *De vrouw als vrije mens*, een monument met haar portret in reliëf, dat in 1939 werd onthuld in Amsterdam.

Dachten de Belgische Dolle Mina's er nooit aan om zelf een naam te bedenken en op zoek te gaan naar een Belgisch equivalent voor Wilhelmina Drucker? Chantal De Smet, op-

Chantal De Smet (1945)

Was samen met Ida Dequeecker en Roos Proemans oprichtster van Dolle Mina in Vlaanderen. Zij zat in de redactie van diverse feministische tijdschriften zoals *Grote Kruis* en *LeF-cahiers* (Links en Feministisch).

richtster van Dolle Mina Gent, licht toe hoe en waarom: "We hebben destijds gewoon de Nederlandse naam overgenomen, omdat de Vlaamse kern in de sliptstream van de commotie rond de acties van Dolle Mina Nederland is ontstaan. Er is nooit aan een Vlaamse naam gedacht". Chantal De Smet voegt daaraan toe dat zij op dat moment niet zoveel wist over de geschiedenis van de Belgische vrouwenbeweging omdat er niet veel informatie over circuleerde. De figuur van Emilie Claeys (*zie p.8*), een feministe met een levensverhaal dat veel parallellen vertoont met dat van Wilhelmina, leerde ze pas later kennen.²⁵

De naamkeuze getuigde van de afwezigheid van een verlangen naar een eigen nationale historische symboliek, daar waar het Nederlandse feminisme wel in een nationale herinneringscultuur bleef opereren.²⁶ Bij het begin van de jaren zeventig drong geen enkele Belgische feministe zich op vanuit het collectieve geheugen, noch om er zich aan te spiegelen, noch om er zich tegen af te zetten. De zoektocht naar een welluidende naam van een Belgische voorvechtster was er wel bij Marie Mineur, een Waalse actiegroep die sterk was begaan met het lot van fabrieksarbeidsters en zich liet noemen naar een militante van de Eerste Internationale. Net zoals bij de connectie Dolle Mina-Wilhelmina Drucker wees de naamkeuze niet ondubbelzinnig op een historische gerichtheid. Jeanne Vercheval, oprichtster en be-

Marie Mineur (1831-1923)

Textielarbeidster. Richtte in 1872 in Verviers de enige vrouwenafdeling van de Eerste Internationale in België op.

zielster van de beweging herinnert zich hierover het volgende: "We wisten wel wie ze was en waren blij met de naam. Aanvankelijk dachten we dat het om een mijnwerkster ging. Pas achteraf hebben we vernomen dat het om een textielarbeidster ging".²⁷ De naam was in verschillende opzichten symbolisch: 'Marie' verpersoonlijkte de vrouw, terwijl 'mineur' kon verwijzen naar een mijnwerkster ('fille de fosse'), maar ook naar de harde realiteit van de vrouwen die door de afhankelijkheid van hun man als minderjarig werden aanzien.²⁸

Modellen gezocht ?

Dat feministen opkeken naar voorlopers als Wilhelmina Drucker moet zeker niet worden begrepen als een verlangen naar exemplarische heldinnen. Een dergelijke omgang met het verleden paste immers niet meer bij de mei '68-generatie die vooral verlangde naar een bevrijding van het verleden. Door zich bepaalde figuren uit het verleden toe te eigenen en andere net af te wijzen, konden ze de identiteit van hun eigen beweging wel versterken. Toch was de aantrekkingskracht van levensverhalen van uitzonderlijke vrouwen niet verdwenen. Deze verhalen boden vrouwen de mogelijkheid zich te identificeren en inspirerende parallellen met hun eigen levenstraject te trekken.

Clara Zetkin (1857-1933)

Duitse communiste en feministe. Actief in de socialistische en communistische vrouwenbeweging, die vrij gescheiden opereerde van de burgerlijke feministische beweging. Op Zetkins initiatief ontstond in 1910 de eerste Internationale Vrouwendag. Ze was antimilitarist tijdens de Eerste Wereldoorlog en vanaf 1920 zat ze als communist in de Rijksdag. Zetkin overleed uiteindelijk in de Sovjetunie.

Clara Zetkin. L. Dornemann, Clara Zetkin. Leben und Wirken. Berlijn, 1973

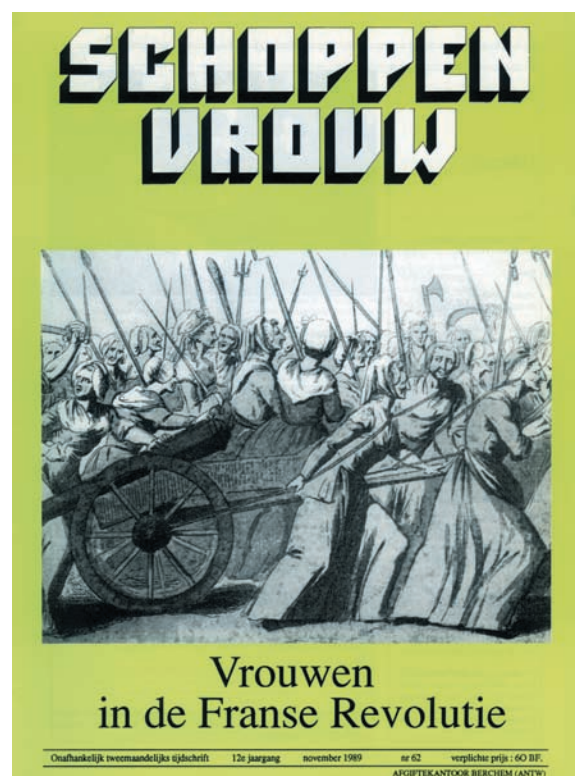
Wanneer de ‘heroïsche militante jaren’ achter de rug waren en feministische tijdschriften minder exclusief focusten op actie nam de behoefte aan inspirerende rolmodellen toe, al werd het nooit een overheersende trend. De toenemende reflectie over de betekenis van de eigen beweging nodigde uit zich te spiegelen aan verwante baanbrekers. In een artikel over Clara Zetkin, “pionierster van de feministisch-socialistische beweging”, in *Schoppenvrouw* (het tijdschrift van de Fem-Soc), werd bijvoorbeeld het volgende geschreven: “Vele van onze ideeën en eisen zijn niet zo recent als we geneigd zijn te denken en werden een eeuw geleden al door haar op papier gezet en verdedigd”.²⁹ De eerste feministische golf was hierbij geen strikt referentiekader. De vrouwen met wie seksegenoten zich identificeerden, waren niet alleen feministes maar ook schrijfsters, kunstenaars en verzetsstrijdsters: Flora Tristan (1803-1844), Olympe de Gouges (1748-1793), Clara Zetkin (zie kader), Rosa Luxemburg (1871-1919) en Virginia Woolf (1882-1941) om er enkele te noemen. Deze interesse werd vooral gevoed vanuit een internationale dynamiek en minder vanuit een Belgisch feministisch herinneringskader. Zonder dat er sprake was van een dwingende canon – daarvoor was het aangehaalde verleden te divers en te fragmentarisch – is het mogelijk een ‘feministische heldin’ te typeren die in de lijn lag van het levensverhaal van Wilhelmina Drucker: telkens ging het om strijdbare vrouwen die de gevestigde rolpatronen in vraag durfden te stellen, thema’s als seksualiteit en anticonceptie bespreekbaar maakten en opkwamen voor de economische emancipatie van de vrouw. Vaak kwamen ze wegens hun radicale en non-conformistische opstelling in aanvaring met de politieke partij waartoe ze

behoorden. Kortom, de seksegenoten voor wie zij bewondering koesterden waren een spiegel van de eigen feministische idealen en boden een rolmodel van vrouwelijke strijdbaarheid.

Het zich toe-eigenen van voorlopers was het meest uitgesproken bij de Vlaamse linkse actiegroepen. Door hun beweging te verbinden met socialistische militanten, bevestigden zij hun identiteit als linkse, radicale vrouwenbeweging en namen zij afstand van het in hun

ogen al te voorzichtige reformisme van het ‘burgerlijke feminisme’ waar zij het Belgische feminisme mee associeerden.³⁰ Ook al was in de beginjaren het ultralinkse, radicale Waalse Marie Mineur wellicht nog militanter dan het Vlaamse Dolle Mina; Franstalige linkse organisaties vonden elkaar, ondanks grote meningsverschillen, meer in een gemeenschappelijke feministische cultuur over de partijgrenzen heen. In Vlaanderen daarentegen bleef de Fem-Soc beweging haar eigen identiteit uitdragen, ook al werd er in het pluralistische Vrouwen Overleg Komitee (VOK) rond concrete eisen wel samengewerkt met meer gematigde actiegroepen. De Franstalige vrouwenbeweging was naast het militante actievoeren meer gericht op feministische bewustwording en theoretische vraagstukken, daar waar in Vlaanderen de focus meer lag op het actievoeren rond concrete eisen. Zo was het Belgisch-Franse tijdschrift *Les Cahiers du GRIF* van de feministische denktank GRIF, in de beginjaren van tweede golf het enige tijdschrift dat feministisch bewustzijn koppelde aan theoretische en wetenschappelijke verdieping.

Had Renée Van Mechelen niet gezegd dat er buiten Marie Popelin geen ‘sterren’ vielen te noteren in de Belgische eerste golf? Er zijn inderdaad nog niet veel namen van Belgische feministes gevallen. Relatief gesproken kwamen ze in de tijdschriften minder aan bod, wat erop wees dat er weinig nood was zich Belgische feministes toe te eigenen en zich te verbinden met mijlpalen uit het Belgische feminisme. Door het toenemende aantal publicaties over de geschiedenis van de Belgische vrouwenbeweging en de oprichting van documentatiecentra kwam er meer kennis over de geschiedenis van de Belgische vrouwenbewe- >>

Emilie Claeys (1855-1943)

Belgische feministe. Groeide op in een Gents arbeidersgezin en voedde haar kinderen op als alleenstaande moeder. In 1885 richtte Claeys de Socialistische Propagandaclub voor vrouwen op waarna ze aan een snelle klim op de politieke ladder van de Belgische Werkliedenpartij begon. Samen met de Nederlandse Nellie van Kol richtte ze in 1895 de Hollandsch-Vlaamse Vrouwenbond op evenals het blad *De Vrouw*. Naast vrouwenstemrecht streed Claeys vooral voor de economische onafhankelijkheid van de vrouw. Ze formuleerde ook sterke kritiek op het traditionele huwelijk.

Emily Claeys. AVG.Carnif. Brussel

ging en nam de interesse voor Belgische feministes toe, vooral in de meer gematigde pluralistische tijdschriften.³¹ De kennis over Belgische socialistische militanten, zoals Marie Mineur of Emilie Claeys, kwam voort uit het onderzoek naar de geschiedenis van de arbeidersbeweging, meer bepaald in de ‘Gentschool’, die was opgestart door historicus Jan Dhondt. Vooral het levensparcours van Emilie Claeys werd gretig opgepikt door tweedegolf-feministes.

Emilie Claeys, een ‘fem-soc vrouw avant la lettre’

Het was de demograaf Philip Van Praag die in 1976 in het dagblad *Vooruit* de aandacht vestigde op deze “niet vergeten pionierster van het Gents socialisme” die uit de partij werd “verstoten”.³² Hij wilde Claeys dan ook rehabiliteren en publiceerde in 1978 een wetenschappelijk biografisch artikel in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*; hij typeerde haar standpunten als “zeker niet kenmerkend voor de eerste golf van vrouwenemancipatie, gedurende welke het accent vrijwel uitsluitend op de formele en juridische gelijkstelling van mannen en vrouwen viel”.³³ In dit artikel kreeg het beeld van Claeys als ‘feministische heldin’ gestalte: zij zou door haar partij aan de deur zijn gezet, omdat haar ideeën over geboortebeperving en vrije liefde immoreel werden bevonden. *Lilith*, een feministisch maandblad opgericht door het VOK, wijdde in 1985 ook een artikel aan deze “militante en boeiende figuur”, een “fem-soc vrouw *avant la lettre*” die “ten onrechte verguisd en vergeten werd”.³⁴ *Chronique féministe*, het tijdschrift van Université des Femmes, bracht een jaar later ook hulde aan deze “uitzonderlijke feministe”.³⁵ Beide artikels zijn vooral gebaseerd op het biografische artikel van Van Praag en *En de vrouwen?* (1980) van onderzoeker Denise De Weerdt.

Dat Claeys zich in haar engagement radicaal en compromisloos opstelde en hierbij in aanvaring kwam met haar partij maakte haar tot *compagnon de route* van tweedegolf-feministes. Als ongehuwde moeder van twee kinderen woonde zij vanaf 1896 samen met een gehuwde man en durfde zij in te gaan tegen burgerlijke fatsoensnormen. Het feit dat ze om die reden door haar eigen partij aan de kant werd gezet, maakte van haar een slachtoffer van het mannelijke politieke establishment, een gegeven waar tweedegolf-feministes zich goed mee konden identificeren, gezien de moeilijkheden die ze zelf ondervonden om hun eisen op de politieke agenda te krijgen.

Op basis van nieuw bronnenonderzoek en historische kritiek werd het portret van Emilie Claeys als feministische heldin inmiddels door historici genuanceerd en bijgesteld.³⁶ Een spoor van “militante *burn out*” en het verlangen naar rust na een periode van commotie zouden ook een rol hebben gespeeld in haar afscheid. Militanten die hun engagement ontmoedigd vaarwel zeggen, zijn nu eenmaal minder bruikbaar dan uitgedreven dissidenten. Zoals dit vaak gebeurt bij nieuwe sociale bewegingen, is de tweede golf blijkbaar niet helemaal ontsnapt aan “neohagiografische idolatrie” van zijn verre voorlopers.³⁷

Marie Popelin, icoon van de Belgische eerste golf

Uiteindelijk was het niet Emilie Claeys maar wel Marie Popelin, die uitgroeide tot boegbeeld van het Belgische feminisme en een bescheiden plaats veroverde in de publieke geschiedenis. Het was echter niet de ‘nieuwe vrouwenbeweging’ maar wel de Nationale Vrouwenraad (NVR), die vanaf 1980 inspanningen deed om de herinnering aan haar stichteres nieuw leven in te blazen. Naar aanleiding van haar vijftienjarige bestaan riep de NVR in 1980 de vijfjaarlijkse Marie Popelinprijs in het leven. Door verdienstelijke feministes voor het voetlicht te brengen wilde deze ‘oscar van de vrouwenemancipatie’ de blijvende noodzaak aan feministische actie onder de aandacht van de publieke opinie brengen. Dat de NVR de onderscheiding verbond met de figuur van Popelin, lag voor de hand. Als oprichtster van de Ligue belge du Droit des

Femmes en van de Conseil National des Femmes Belges, was Popelin er het duidelijkste in geslaagd de feministische strijd op het publieke forum te brengen. Haar levensverhaal als strijdbare juriste aan wie de toegang tot de balie werd ontzegd, bood voldoende heroïek om ook de nieuwe generatie feministes te blijven aanspreken.³⁸ Met het honderdjarige bestaan van de NVR in 2005, volgde een nieuwe postzegel en werd een Brusselse straat naar haar genoemd.

Toch kan niet worden gesteld dat er vandaag sprake is van een breed gedragen herinneringscultuur rond Popelin. Haar 42e plaats bij de verkiezing van de Grootste Belg in 2005 stak af tegen de elfde plaats die Aletta Jacobs in Nederland haalde. De herinneringscultuur rond Aletta Jacobs, voorvechtster van het vrouwenstemrecht en de eerste vrouwelijke arts, kende dan ook al een veel langere traditie, die begon met het bewaren van haar archief in het Internationaal Archief voor Vrouwengeschiedenis, opgericht in 1935. Jacobs groeide uit tot een begrip in de Nederlandse publieke geschiedenis. Ze werd sinds 2008 ook een referentiefiguur in de Nederlandse canon en werd op die manier nog steviger verankerd in het Nederlandse nationale geheugen.³⁹

Tot slot

Als besluit kunnen we stellen dat het verleden van de vrouwenbeweging – en de eerste golf in het bijzonder – nooit belangrijke items zijn geweest in de feministische tijdschriften, wat niet wil zeggen dat het verleden zonder meer werd verworpen. Gebrek aan kennis en verlangen naar breuk hebben elkaar versterkt en duwden de nieuwe feministes eerder weg van het verleden.

Een zeker verlangen naar continuïteit met strijdbare vrouwen uitte zich aanvankelijk op beperkte schaal in het aannemen van namen en slogans van verwante militanten, zonder historische diepgang. Pas na 1980 manifesteerde zich een bredere interesse voor inspirerende levensverhalen die een spiegel boden voor de eigen feministische idealen. Het is opvallend hoe deze interesse vooral werd gevoed vanuit een internationale dynamiek en minder vanuit een Belgisch feministisch herinneringskader.

Door het ontbreken van een sterke feministische historische cultuur zijn er weinig hardnekkige mythes of hagiografieën gecreëerd die door de academische geschiedschrijving moeten worden 'gedeconstrueerd'. Het gebeurde dan ook zelden dat vrouwen echt op een voetstuk werden geplaatst. Dat betekent echter niet dat er geen enkele vorm van 'idolatrie' bestond of dat het wetenschappelijke historische discours aanvankelijk niet werd beïnvloed door feministische narratieven.

Pas vanaf de jaren negentig kreeg de geschiedschrijving van de Belgische vrouwenbeweging echt vaart. Onder impuls van de christendemocratische politica Miet Smet (zie *tekstballon p.5*), vanaf 1985 staatssecretaris

voor Maatschappelijke Emancipatie en vervolgens minister voor het gelijkheidsbeleid, kwamen er ge vulgariseerde overzichten van de geschiedenis van de vrouwenbeweging, werden financiële middelen uitgetrokken voor wetenschappelijk onderzoek en werd in 1995 het Archiefcentrum voor Vrouwen-geschiedenis uitgebouwd. ///

Noten:

- Dit artikel is gebaseerd op mijn masterproef, die een globaal onderzoek naar de omgang met het verleden in de tweede feministische golf omvat en is gebaseerd op een onderzoek van feministische tijdschriften, herinneringsliteratuur en mondelinge getuigenissen. Zie A. Romeyns, *Omgang met het verleden in de tweede feministische golf in België (1970-1990)*. Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 2012.
- R. Van Mechelen, *Uit eigen beweging. Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen 1970-1980*. Leuven, 1979. Gezien haar veelzijdige betrokkenheid bij de tweede golf (zie *tekstballon R.M.*) mag er dus worden gesteld dat haar kijk op de eerste golf tot op zekere hoogte representatief was voor het denken van de tweede golf over de eerste.
- R. Van Mechelen, *Uit eigen beweging ...*, pp. 40-41.
- L. Boeykens, 'Emancipatie van de vrouw als beweging en als feministische golf', in: R. Cammaer en L. Boeykens (red.), *Man, vrouw, mens. Fysiek, psychisch en cultureel mens zijn als man en vrouw*. Leuven, 1993, p. 81.
- M. Denis en S. Van Rokeghem, *Le féminisme est dans la rue (Belgique 1970-1975)*. Brussel, 1992, p. 10. Marie Denis was het pseudoniem van Eliane Stas de Richelle (1920-2006). Ze was de drijvende kracht achter *Le Petit Livre Rouge des Femmes*. Suzanne Van Rokeghem was destijds actief in het Front de Libération des Femmes en co-auteur van *Le Petit Livre Rouge des Femmes*.
- R. Van Mechelen, *Uit eigen beweging ...*, p. 9.
- R. Van Mechelen, *Uit eigen beweging ...*, p. 9.
- R. Van Mechelen, *Uit eigen beweging*, p. 8.
- Interview met Jeanne Vercheval, 11 april 2011.
- Interview met Kitty Roggeman, 16 maart 2011.
- Interview met Kitty Roggeman, 16 maart 2011.
- Interview met Suzanne Van Rokeghem, 16 juni 2011.
- R. Van Mechelen, *De meerderheid. Een minderheid. De vrouwenbeweging in Vlaanderen: feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*. Leuven, 1996, p. 25.
- Interview met Chris Zwaenepoel, 11 mei 2011.
- Interview met Miet Smet, 6 april 2011.
- C. Marissal en E. Gubin, *Jeanne Vercheval. Sociaal en feministisch engagement*. Brussel, 2011, p. 89.
- F. Picq, *Libération des femmes. Les années-mouvement*. Parijs, 1993, p. 24.
- C. Marissal en E. Gubin, *Jeanne Vercheval*, p. 90.
- Interview met Gerlinda Swillen, 14 februari 2011.
- M. Boël en C. Duchêne, *Le féminisme en Belgique 1892-1914*. Brussel, 1955.
- Dr. Petra de Vries is oud-Dolle Mina, medegronddlegger van Vrouwenstudies en historisch onderzoeker. Ze was jarenlang universitair docent Vrouwenstudies aan de vakgroep Politologie van de Universiteit van Amsterdam.
- P. de Vries, 'Redactioneel. De tweede feministische golf in herinnering. Inleiding op het thema', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 9 (2006), p. 2.
- Dolle Mina-oprichter Michel Korzec betwist dat Selma Leydesdorff de naam zou hebben bedacht. Zie M. Korzec, 'Izeren Mina', in: *Ik kan alles uitleggen* (1994), pp. 107-109 en L. Geerlings, *Dolle Mina en de Verenigde Staten. Transfer van 'prikacties' (1968-1970)*. Masterproef, Universiteit Leiden, 2011, pp.26-27.
- Zie e-mail van Selma Leydesdorff, 12 augustus 2011. Prof. Dr. Selma Leydesdorff is als hoogleraar *Oral History and Culture* verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Zij studeerde in 1972 als historica af met een proefschrift over vrouwenarbeid in de 19de eeuw.
- Interview met Chantal De Smet, 18 mei 2011.
- Zie ook E. Flour en K. Wils, 'Brussel: het Athénée Gatti de Gamond en het Belgische feminisme: un trou de mémoire', in: J. Tollebeek red., *België, een parcours van herinnering. I: Plaatsen van geschiedenis en expansie*. Amsterdam, 2008, p. 275.
- Interview met Jeanne Vercheval, 11 april 2011.
- M. Denis en S. Van Rokeghem, *Le féminisme est dans la rue*, p. 45.
- A. Deconink, 'Clara Zetkin', in: *Schoppenvrouw*, nr. 39 (sept. 1985), p. 9.
- De categorie 'burgerlijk feminisme' was eigenlijk een socialistische constructie om het feminisme te delegitimeren. Zie J. Carlier, 'Forgotten Transnational Connections and National Contexts: an 'Entangled History' of the Political Transfers That Shaped Belgian Feminism, 1890-1914', in: *Women's History Review*, 19:4 (2010), pp. 503-522 en M. J. Boxer, 'Rethinking the Socialist Construction and International Career of the Concept "Bourgeois Feminism"', in: *American Historical Review*, februari (2007), pp. 131-158.
- Vooral het historisch overzicht van onderzoeker Denise De Weerd werd een belangrijk standaardwerk, ook voor Franstalig België. Zie D. De Weerd, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbewegingen en feminisme in België 1830-1960*. Gent, 1980.
- G. Vanschoenbeeck, 'Emilie Claeys (1855-1943). Feministische heilige, socialistische dissidente of speelbal van de wisselvalligheden van het lot? Een kleine oefening in historische kritiek', in: *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (1996) 3, p. 67.
- P. Van Praag, 'Emilie Claeys 1855-1943', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 4 (1978), p. 182.
- J. Blommaert, 'Scharen wij ons dus onder hare banier', in: *Lilith*, nr. 36 (jan.-feb. 1985), pp. 11-13.
- E. Rubinstein, 'Hommage à Emilie Claeys, féministe socialiste belge rayée de l'histoire', in: *Chronique féministe*, nr. 17 (1986), pp. 5-13.
- Zie G. Vanschoenbeeck, 'Emilie Claeys ...', pp. 67-81; J. Carlier, 'Emilie Claeys (1855-1943), een adepte van August Bebel's 'vrij huwelijk'? Een grote oefening in historische kritiek: het persoonlijke en het politieke in een socialistisch-feministische strijd aan het einde van de 19e eeuw', in: *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (2008) 3, pp. 5-25.
- G. Vanschoenbeeck, 'Emilie Claeys ...', p. 81.
- Zie ook E. Flour en K. Wils, 'Brussel ...', pp. 278-279.
- E. Flour en K. Wils, 'Brussel ...', p. 279.

* Lily Boeykens (1930-2005)

Voorzitter van de Nationale Vrouwenraad en later de Internationale Vrouwenraad. Op 11 november 1972 organiseerde zij met de NVR de eerste Vrouwendag van België.

Ann Romeyns (1962) studeerde kunstgeschiedenis en moderne geschiedenis aan de KU Leuven en is lerares geschiedenis en cultuurwetenschappen in het secundair onderwijs. Zij won in 2013 de Johanna Naberprijs met haar masterproef over de omgang met het verleden in de tweede feministische golf in België.

Contact: aromeyns@yahoo.com

Een blik achter de schermen van de Victoriaanse drukindustrie

Emily Faithfull en de vrouwelijke handzetteren van de Victoria Press

In 1860 richtte de Britse vrouwenrechtenactivist Emily Faithfull (1835-1895) in Londen een drukkerij op, de Victoria Press, die bijna uitsluitend met vrouwelijke handzetteren werkte. Het initiatief was controversieel, want de carrièremogelijkheden van vrouwen uit de middenklasse waren beperkt en handzetteren was een uitgesproken mannelijk beroep. Om de drukkerij aannvaardbaar te maken voor het grote publiek benadrukte Faithfull het filantropische karakter van het experiment. Uit nieuw historisch bewijs van een conflict tussen haar en de handzetteren blijkt echter dat achter dat discours een heel andere realiteit schuilging.

/ Marianne Van Remoortel /

Faithfull stichtte de drukkerij met financiële hulp van medelid Bessie Parkes en logistieke steun van de pas opgerichte Society for Pro-

Bessie Rayner Parkes (1829-1925)

Hoofdredacteur van *The English Woman's Journal* en een van de vroegste voorvechters van het vrouwenstemrecht in Groot-Brittannië. Zij ijverde ook voor het recht van vrouwen op onderwijs en betaalde arbeid. En ze was dichtster en essayist.

moting the Employment of Women. Ze doopte het bedrijf de Victoria Press als erbetoon aan koningin Victoria, die haar kort daarna de eretitel van "Printer and Publisher in Ordinary to her Majesty" verleende. In het feministische tijdschrift *The English Woman's Journal*, dat door de Victoria Press werd gedrukt, kondigde

The English Woman's Journal (1858-1864)

Maandblad begonnen door onder andere Barbara Bodichon en Bessie Rayner Parkes en gedrukt door de Victoria Press. Het tijdschrift had werkgelegenheid en gelijkheid van de seksen als voornaamste onderwerpen. Emily Davies was een van de redacteurs. Het kantoor was 19 Langham Place, waar de Langham Place Group ook samenkwam.

Faithfull aan dat ze zestien vrouwelijke handzetteren van verschillende leeftijden in dienst had genomen. Deze meisjes en vrouwen hadden zich "with great industry and perseverance" op hun nieuwe taak toegelegd en "accomplished an amount of work which [she] did not expect untrained hands could perform in the time."¹

Door middenklassevrouwen op te leiden en aan het werk te zetten in de drukindustrie hoopte Faithfull hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt te vergroten. Al snel volgden gelijkaardige projecten in Edinburgh en Dublin. Bij andere initiatieven van de Society for Promoting the Employment of Women werden

vrouwen in dienst genomen als kantoor- of loketbedienende of als telegrafisten. Vrouwen kregen zo de kans financieel op eigen benen te

The Society for Promoting the Employment of Women (1859-1925)

Een van de vroegste Britse vrouwenrechtenorganisaties. Opgericht door Jessie Boucherett met als doel de opleiding en tewerkstelling van vrouwen te promoten. In 1926 veranderde de organisatie haar naam in Society for Promoting the Training of Women. Zij bestaat nog steeds en opereert nu onder de naam Futures for Women.

staan, zonder de zorg van vader, broer of echtgenoot. Volgens Faithfull was het onverstandig van vrouwen het huwelijk als hun enige mogelijke levensdoel te beschouwen. Door de groeiende tewerkstelling van mannen in de kolonies, het leger en de scheepvaart was er immers een "overschot" aan vrouwen ontstaan in Groot-Brittannië. Uit de volkstelling van 1851 was gebleken dat er een half miljoen vrouwen meer waren dan mannen. Maar liefst 30 procent van de vrouwen tussen 20 en 40 jaar was ongetrouwd.² Met de Victoria Press bood Faithfull dan ook een antwoord op een nijpend probleem binnen de Victoriaanse samenleving.

Een omstreden experiment

Toch botste de Victoria Press op heel wat tegenstand. Vrouwen uit de middenklasse werden immers niet verondersteld betaalde arbeid te verrichten. Idealiter bleven zij thuis en namen zij de zorg voor het huishouden en de kinderen op zich. Vrouwen uit de lage middenklasse vervulden een waaier aan huishoudelijke taken, eventueel bijgestaan door een of twee bedienenden als het gezinsbudget dat toeliet. Velen onder hen draaiden bovendien mee in de zaak van hun echtgenoot of hielpen hun man op een andere manier bij zijn werk. Zij deden dat bijna uitsluitend als onbetaalde werkkracht. Wie een tweede inkomen nodig had om rond te komen, of als weduwe of on-

getrouwde vrouw zelf de kost moest verdienen, kon kiezen voor een "vrouwelijke" job als naaister, kleermaakster of hoedenmaakster. Voor vrouwen uit de hoge middenklasse waren de arbeidskansen nog beperkter. Als bewindvoerders van het huishouden werden zij verondersteld toezicht te houden op het dienstpersoneel en taken te delegeren; als gastvrouwen moesten ze instaan voor de organisatie van diners en andere sociale gelegenheden. Ook liefdadigheid behoorde tot hun takenpakket. Welgestelde vrouwen naaiden en breiden voor de armen, organiseerden bazaars, deden aan ziekenzorg of waren betrokken bij de oprichting van weeshuizen. Als ze in financiële moeilijkheden kwamen door het overlijden van hun echtgenoot of doordat ze ongetrouwd bleven, konden ze als gouvernante bij een rijke familie aan de slag of proberen zelf een schoolje uit de grond te stampen. Maar deze jobs waren vaak onzeker en onderbetaald en de vraag naar gouvernanteplaatsen was veel groter dan het aanbod.

Betaalde arbeid was niet alleen moeilijk te verzoenen met de Victoriaanse idealen van vrouwelijkheid en huiselijkheid, de drukindustrie was bovendien een uitgesproken mannelijke wereld. Drukken en handzetteren waren fysiek belastende bezigheden. Werknemers moesten niet alleen gedurende lange tijd recht op staan, ze werden ook blootgesteld aan schadelijke stoffen. Handzetteren liepen een verhoogd risico op lood- en antimoonvergiftiging (*red. scheikundig element*) en allerlei longaandoeningen. Besmettelijke ziekten zoals longtuberculose verspreidden zich snel door gebrekkige ventilatie en slechte handhygiëne. De sterke vakbondstraditie, het systeem van de leertijd (waarbij leerjongens werd opgeleid door ervaren vaklieden) en het hoge alcoholverbruik zorgde bovendien voor een sfeer van mannelijke camaraderie. Ten slotte werd gezegd dat de handzetterij een "mechanical mind"³ en sterke zenuwen vereiste, twee eigenschappen waaraan het vrouwen volgens de Victoriaanse medische wetenschap doorgaans ontbrak. De tewerkstelling van vrouwen in de drukindustrie werd dus niet alleen als ongepast ervaren, ook hun fysieke en intellectuele geschiktheid werd in vraag gesteld.

In vakbladen zoals *The Printers' Journal* verschenen opiniestukken die het inzetten van vrouwelijke handzetteren sterk veroordeelden. De vrees bestond dat vrouwen de arbeidskansen van hun mannelijke collega's

zouden verminderen en dat hun aanwezigheid tot een algemene loonsverlaging zou leiden. Geoefende handzetteren verdienden ongeveer 33 shilling per week; hun vrouwelijke collega's gingen aan de slag voor iets meer dan de helft van dat bedrag.⁴ In een poging vrouwen te weren, verbood de London Printers' Union haar leden vrouwen tot handzetteren op te leiden of in dienst te nemen. Volgens Faithfull trachtten sommigen het werk van haar handzetteren zelfs te saboteren door de loden letters in hun bakjes te verwisselen en inkt te gieten op de hoge stoelen die ze had geïntroduceerd om vermoeidheid tegen te gaan.⁵ Achter deze bezwaren en vijandigheden ging een diepgewortelde angst schuil dat de financiële autonomie van vrouwen de traditionele familiestructuren en -waarden van de middenklasse in gevaar brachten. *The Printers' Journal* waarschuwde dat "the extra income derived from the results of female labour [could] never compensate for the negligence of home duties and the comforts resulting therefrom." Vrouwen die zich op die manier losrukten van het ouderlijke gezag zouden langzaam maar zeker afwijken "from the paths of moral rectitude, and eventually add to the growing throng of that class of unfortunates who stain the fair page of our social history with a foul and loathsome blot."⁶

Ondanks de uitgebreide berichtgeving over de Victoria Press in kranten en tijdschriften is één stem opvallend afwezig in het debat: die van de handzetteren zelf. De weinige informatie die over hen beschikbaar is, komt van Faithfull zelf. Volgens haar bijdrage in *The English Woman's Journal* waren vier van haar werknemers jonger dan vijftien; vier hadden de stiel geleerd in de drukkerij van hun vader en verschillende anderen hadden een opleiding gekregen van de Society for Promoting the Employment of Women. Een van de jongste werkkrachten was een doof meisje dat werd gerecrueteerd uit een plaatselijk tehuis. Faithfull was ervan overtuigd dat het meisje zou uitgroeien tot een uitstekend handzetter, "her attention being naturally undistracted from her work, though the difficulty of teaching her is considerable, and the process of learning takes a longer time."⁷ Over de precieze identiteit van de vrouwen en hun specifieke socio-economische achtergrond en levenssituatie komen we van Faithfull weinig tot niets te weten. Wel doet ze haar uiterste best om de Victoria Press te profileren als een aangename, huiselijke werkplaats, met zichzelf in een zorgende moederrol. Alle werknemers, zo onderstreept ze, waren tewerkgesteld in uitstekende arbeidsomstandigheden. Ze werkten 8 uur per dag aan een eerlijk loon in goed verlichte en verluchte ruimtes en kregen een uur middagpauze.⁸ Lunchen kon in een aparte eetkamer en het eten kon ter plaatse worden bereid. Overuren werden uitbetaald en wie langer moest werken, had recht op een theepauze in de namiddag. De locatie van de drukkerij in Great Coram Street in Bloomsbury was

The Lady's Newspaper (1847-1863)
Weekblad voor vrouwen uit de hogere klassen. Het bevatte naast poëzie en fictie ook modeadvies, een handwerkru-briek en societynieuws.

geen toeval. Er werd bewust gekozen voor een woonhuis in een respectabele, residentiële buurt van Londen.⁹ In de kranten *The Illustrated London News* en *The Lady's Newspaper* verschenen grote houtgravures waarop de vrouwelijke handzetteren aan het werk te zien waren in hun door hoge ramen verlichte werkruimte. Hun kledij is eenvoudig maar elegant en schoon. Het hele tafereel straalt ondanks de zichtbare bedrijvigheid een soort rust uit die in sterk contrast staat met de drukte, stoffigheid en benauwende hitte waarmee de handzetterij doorgaans werd geassocieerd.

Een publiek conflict

Nieuw historisch bewijs van onenigheid binnen de Victoria Press suggereert echter dat Faithfull wellicht niet de toegewijde werkgever was die ze beweerde te zijn. In de zomer van 1867 verkocht ze haar aandelen in de drukkerij aan haar toenmalige zakenpartner William Wilfred Head. Head, die drukker was van opleiding, was in 1864 voor de helft eigenaar geworden van de Victoria Press en was sinds 1865 manager van het bedrijf. Zijn

komst werd door de leden van de Langham Place Group toegejuicht. Head bezat niet alleen de vakkennis maar ook de leiderscapaciteiten die Faithfull scheen te missen. "This is what has been wanted all along, a responsible manager who knows the business," schreef

Emily Davies (1830-1921)
Vrouwenrechtenactivist, voorstander van vrouwenstemrecht en voorvechter in de strijd voor de toegang van vrouwen tot universitaire studies. Samen met onder andere Barbara Bodichon richtte zij in 1869 het eerste vrouwencollege aan de Universiteit van Cambridge op: Girton College.

collega Emily Davies op 27 januari 1864 in een brief aan Jane Crowe, secretaris van de Society for Promoting the Employment of Women.¹⁰ Het venootschap zou slechts enkele jaren standhouden, tot Faithfull zich in 1867 door Head liet uitkopen. Op dat moment ontstond er een hevig conflict tussen hen beiden.

Jane Crowe (1832-?)
Secretaris van de Society for Promoting the Employment of Women en bevriend met Emily Davies en Emily Faithfull. Verder is over haar weinig bekend.

Na geruchten in *The Printers' Journal* dat de werking van de drukkerij te wensen overliet, stak Faithfull op 12 oktober 1867 het vuur aan de lont door in een lezersbrief aan *The Times* openlijk afstand te doen van de Victoria Press en haar publicaties. Ze liet daarbij uitschijnen >>

Emily Faithfull, carte de visite, ca. 1867, National Portrait Gallery, Londen.

Emily Faithfull werd op 27 mei 1835 geboren in het dorpje Headley in het Engelse graafschap Surrey als jongste dochter van een dominee. Op jonge leeftijd raakte ze actief betrokken bij de eerste golf van de Britse vrouwenbeweging, die vanuit de middenklasse op gang kwam en thema's als vrouwenkiesrecht, eigendomsrecht, het recht op betaalde arbeid en het recht op onderwijs op de politieke agenda probeerde te zetten. In 1858 stond ze mee aan de wieg van de Langham Place Group, een van de eerste vrouwenrechtenorganisaties in Groot-Brittannië, die onder leiding van Barbara Bodichon campagne voerde voor de emancipatie van vrouwen. Ze was mogelijk lesbisch.

The Langham Place Group (1857-1866)
Opgericht door een groep vrouwen uit de Londense middenklasse die de maatschappelijke positie en rechten van vrouwen wilden verbeteren. De naam ontleenden ze aan 19 Langham Place, waar het kantoor van *The English Woman's Journal* was gevestigd. Tot de leden behoorden, naast Barbara Bodichon en Bessie Rayner Parkes, ook Emily Faithfull, Jessie Boucherett en Emily Davies.

Barbara Bodichon (1827-1891)
Vrouwenrechtenactivist en kunstenaar. Zij was oprichter van het eerste feministische tijdschrift in Groot-Brittannië, *The English Woman's Journal*. Met haar financiële steun werd aan de universiteit van Cambridge in 1869 het eerste vrouwencollege, Girton College, gesticht.

dat Head de handzetter teksten liet zetten die inhoudelijk ongeschikt waren voor vrouwen.¹¹ Head ging meteen in het verweer door Faithfull twee dagen later in dezelfde krant te beschuldigen van slecht management. Volgens hem had Faithfull in de jaren dat ze de Victoria Press samen hadden gerund nauwelijks omgekeken naar haar bedrijf: *“During that time Emily Faithfull has not more than once attended the office to see after the ‘women,’ for whose employment she so emphatically insists she founded the printing-office.”*¹²

Dat deze beschuldigingen meer dan laster waren, blijkt uit de correspondentie van Emily Davies, die al op 12 januari 1864 aan Jane Crowe bekende zich grote zorgen te maken over de toekomst van Faithfulls drukkerij en *The Victoria Magazine*, een feministisch tijd-

Isa Craig (1831-1903)

Dichter, journalist, redacteur en romanschrijver wiens werk haar betrokkenheid bij de mid-Victoriaanse feministische beweging weergaf. Haar gedichten verschenen onder andere in *The English Woman's Journal*, waarvan zij ook in de redactie zat.

Jessie Boucherett (1825-1905)

Activiste voor vrouwenrechten. Oprichter van de Society of Employment for Women en lid van de Langham Place Group. Zij schreef bijdragen voor *The English Woman's Journal* en was een aantal jaar hoofdredacteur van de opvolger, *The Englishwoman's Review* (1866-1910).

schrift dat door de Victoria Press werd gedrukt. Volgens Davies deed “Fido” (Faithfulls bijnaam onder vrienden) naast het betalen van de rekeningen nauwelijks iets voor haar bedrijf.

Fido comes down to-day, at last. I get very despairing about her. Isa & Miss Boucherett were using strong language about her idleness yesterday, & I did not know what to say. She does neglect her business scandalously. But it's no use bothering either you or myself about it. It is odd to feel that in a fortnight I shall have cut the V[ictoria] (red. Davies stopt met haar hoofdredacteurschap). I don't think it can live many months in Fido's hands. [...] As to its stopping being injurious to Fido's business [i.e. the Victoria Press], there are different opinions. [...] Of course it would be a help to her business if it prospered, but that is not the question. She does not herself expect to do more than just pay expenses, cutting down everything to the lowest point (red. Faithfull beperkt haar werk voor de Victoria Press tot het absolute minimum).¹³

Toch ontkende Faithfull de beschuldigingen in *The Times* met klem. Toen gebeurde iets wat ze waarschijnlijk niet had verwacht. Op 2 november verscheen in een andere Londense krant, *The Standard*, een brief waarin ene “Matilda Alexander” Head namens de handzetter bijtrad: *“Miss Faithfull has never in any way interfered in the management of the business for three years and a half, during which time she only entered our composing-room for a few minutes.”*¹⁴

Faithfull reageerde woedend op wat ze een *“atrocious system of defamation”*¹⁵ noemde

en betichtte de briefschrijfster (haar echte naam, zo onthulde ze, was Miss Flindell) ervan valselijk in naam van alle handzetter te spreken. Faithfull leek op dat moment nog te geloven dat ze het slachtoffer was geworden van een persoonlijke lastercampagne. Enkele dagen later zou ze die inschatting moeten herzien. Op 14 november publiceerde *The Standard* twee nieuwe lezersbrieven over de Victoria Press. In de eerste onthulde Head, die stelde dat het publiek recht had op de hele waar-

de Victoria Press. In 1864 had ze Head voor de helft mede-eigenaar laten worden tegen betaling van slechts een derde van de totale waarde van het bedrijf. Die totale waarde werd toen geschat op £3040¹⁸, ongeveer de helft van het kapitaal dat zij en haar collega's oorspronkelijk hadden geïnvesteerd. Toen Head de drukkerij twee jaar later in een naamloze vennootschap wilde omzetten, schatte hij de waarde op £12.000. Bij het beëindigen van de samenwerking met Faithfull niet lang daar-

De Victoria Press

heid, dat Faithfull haar aandelen in de Victoria Press had verkocht, omdat ze diep in de schulden zat. Nadat ze zich had teruggetrokken uit een aantal andere projecten, waaronder een papierwarezaak in Princes Street, en met haar schuldeisers tot een schuldenregeling was gekomen, had ze geen andere keuze dan in te gaan op zijn aanbod haar uit te kopen. De tweede brief was afkomstig van twaalf handzetter, die allen onder hun eigen naam de verdediging van hun woordvoester [Jane] Flindell op zich namen:

Sir, the women compositors of the Victoria Press beg to state [...] that the letter signed “Matilda Alexander”, was written at a chapel held at the stone¹⁶, according to the custom of printers, and signed by her at the request and on behalf of, Sir, your obedient servants,

*Eliza Hughesdon, Sarah Oliver, Agnes Harrop, Rebecca Isaacs, Lucy Mothersole, Emma Reid, Sarah Davies, Blanche Restieaux, Marion Martin, Mary Nunn, Isabella Inwards, Julia Griffin.*¹⁷

Faithfull antwoordde de volgende dag dat haar lastige financiële situatie eerder het gevolg dan de oorzaak was van haar vertrek bij

na bood hij haar echter maar £2500 en weigerde hij in te gaan op haar voorstel hem uit te kopen in ruil voor een geschreven garantie dat hij haar klanten niet zou weggapen.

Over de brief van de twaalf handzetter zei Faithfull enkel dat de vrouwen waarschijnlijk geen andere keuze hadden *“but to submit to [the] dictates of Mr Head and Miss Flindell,”* anders zou de brief een betreurenswaardige uiting van ondankbaarheid zijn geweest.¹⁹ Of Faithfull gelijk had, valt moeilijk te zeggen. Dankzij de persoonlijke correspondentie van de leden van de Langham Place Group weten we dat de beschuldigingen van de handzetter niet uit de lucht waren gegrepen. Het verloop van het conflict, waarbij eerst woordvoester Flindell onder een pseudoniem en vervolgens de vrouwen zelf het woord namen, lijkt erop te wijzen dat ze op eigen initiatief handelden. Maar het is mogelijk dat ook Head achter de schermen betrokken was. Faithfull zelf voelde zich door het publieke conflict zo in het nauw gedreven dat ze dreigde juridische stappen te ondernemen tegen Head, die met zijn hetze tegen haar *“the result of years of toil and anxiety”* voor de tewerkstelling van vrouwen teniet

had gedaan.²⁰ Daarmee was de discussie voor *The Standard* gesloten. Over het onderwerp werden geen nieuwe reacties meer aanvaard.

De vrouwen van de Victoria Press

De controverse rond de Victoria Press doofde even snel uit als ze was opgeflakkerd, zonder blijvende schade aan Faithfulls reputatie als vrouwenrechtenactivist. Bij haar overlijden in 1895 loofde *The Times* haar jarenlange inzet voor de vrouwenzaak en vrouwenarbeid in het bijzonder. De krant verwees naar de Victoria Press en pree de drukkerij om de hoge kwaliteit van haar werk.²¹ Toch is het kortstondige publieke conflict met Head en de handzetteres meer dan een voetnoot in de Britse vrouwen-geschiedenis. Het is een uniek moment waar bij dertien vrouwen die achter de schermen van de drukindustrie werkten een stap naar voren deden en hun stem lieten horen. Hun namen, die anders nooit in druk zouden zijn verschenen, maken het mogelijk hen te traceren in historische bronnen, zoals volkstellingen en administratieve registers. Die bronnen leveren op hun beurt belangrijke nieuwe inzichten op in de socio-economische achtergrond van deze vrouwen, in hun persoonlijke redenen om in de handzetterij aan de slag te gaan en in het verdere verloop van hun volwassen leven.

Door gerichte zoekacties in *Ancestry.com*, *FindMyPast.co.uk* en *FamilySearch.org*, drie grote onlinedatabanken die voornamelijk voor genealogisch onderzoek worden gebruikt, maar ook bijzonder geschikt zijn voor historisch graafwerk, heb ik de dertien handzetteres geïdentificeerd en in de mate van het mogelijke hun levensloop gereconstrueerd. Aangezien deze databanken niet alleen digitale toegang bieden tot de geboorte-, huwelijks- en overlijdensregisters die sinds 1837 in Groot-Brittannië worden bijgehouden, maar ook tot de gegevens van de tienjaarlijkse volkstellingen van 1841 tot 1911, kon ik in de meeste gevallen de scharnierpunten in hun levens bepalen en zicht krijgen op de voornaamste kenmerken van de handzetteres als groep. Uit die gegevens bleek dat de meeste handzetteres tussen de 11 en de 23 jaar waren op het moment dat de Victoria Press werd opgericht. De meesten kwamen uit de lagere Londense middenklasse en groeiden op in de minder gegoede delen van de stad. Hun ouders waren doorgaans tewerkgesteld in typisch praktische beroepen. De vader van Sarah Davies was schrijnwerker (*red. houtbewerker en maker van kasten en meubels*); haar moeder was kleermaakster. Isabella Inwards was de dochter van een taxichauffeur en een wasvrouw. De ouders van Emma Reid waren winkeliers; de vader van Blanche Restieaux werkte als huisschilder. Een uitzondering was woordvoester Jane Flindell: zij was met haar 53 jaar (in 1860) niet alleen een stuk ouder dan de andere handzetteres, ze had als dochter van een tijdschriftredacteur en drukker uit Cornwall ook al ervaring in de drukindustrie opgedaan.²²

Het merendeel van de handzetteres werd in hun kindertijd of vroege volwassenheid geconfronteerd met belangrijke veranderingen in hun privéleven waardoor ze op zoek moesten gaan naar betaald werk. Zeven van hen waren wezen of groeiden op in een gezin zonder mannelijke kostwinner. Zo verbleef Rebecca Isaacs in het Jews' Orphan Asylum in Whitechapel toen ze werd gerekruteerd door Faithfull. Manon Martin verloor haar beide ouders voor haar achtste verjaardag. Mary Nunns ouders leefden gescheiden van elkaar. De vader van Jane Flindell liet bij zijn dood in 1824 een vrouw en tien kinderen achter. Flindell, die nooit trouwde, moest daardoor al op jonge leeftijd zelf voor haar eigen levensonderhoud instaan. Na een mislukte poging om samen met haar zus een kostschool op te starten in Brighton, verhuisde ze naar Londen en ging er werken voor de Victoria Press. Dat ze op middelbare leeftijd nog op zoek moest naar werk is tekenend voor haar moeilijke maatschappelijke positie als ongetrouwde vrouw in een huishouden zonder mannelijke broodwinner.²³

In de jaren na hun aanwerving bij de Victoria Press liepen de levens van de handzetteres veel sterker uiteen. Manon Martin trouwde in 1868 op eenentwintigjarige leeftijd met de juwelier Joseph Searle. Na haar huwelijk gaf ze haar job bij de Victoria Press op en werd al snel moeder van drie kinderen. Het gezin verhuisde naar een woning buiten Londen, waar Martin in 1874 stierf aan kraamvrouwenkoorts kort na de geboorte van haar vierde kind. Lucy Mothersole trouwde in 1879 met een poortwachter en bracht de eerste jaren van haar huwelijk door in een huurhuis met acht kamers dat zij en haar echtgenoot moesten delen met maar liefst drie andere gezin-

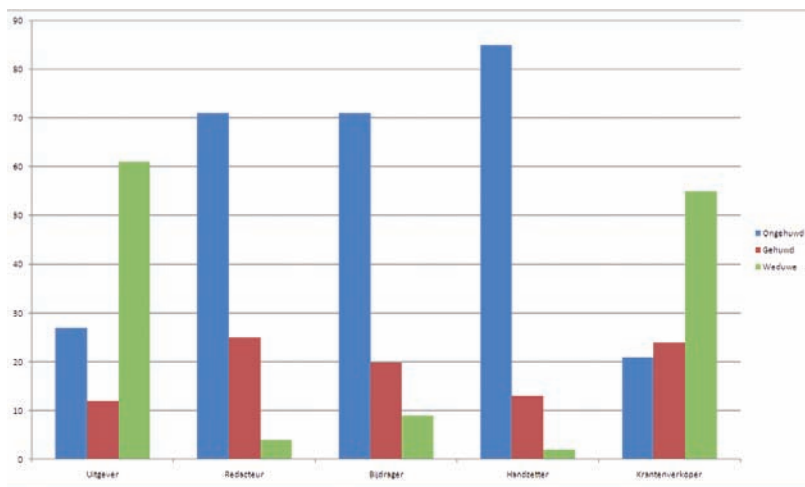
nen. Hoewel ze later naar een ruimere woning konden verhuizen, bereikten ze nooit de levensstandaard die haar had toegelaten net zoals Martin haar baan op te geven. Mothersole bleef aan de slag in de drukindustrie en klom op van handzetter tot proeflezer. Ze overleed in 1926 op achtenzeventigjarige leeftijd. Ook Mary Nunn, die pas op latere leeftijd met een loodgieter trouwde, werkte zich op tot proeflezer. Dat het koppel inwoonde bij Nunns zus zou erop kunnen wijzen dat hun gezamenlijk inkomen onvoldoende was om zelf een woning of kamers te huren. Julia Griffin daarentegen kon na haar huwelijk met de handzetter Alexander Loeschman stoppen met werken en het bescheiden appartement van haar kindertijd inruilen voor een ruim en comfortabel herenhuis. Ze bracht er drie kinderen groot en overleed op negenennegentigjarige leeftijd in 1944. Haar vermogen werd geschat op ruim £2300, wat nu zou neerkomen op zo'n £85.000.²⁴

Ondanks deze verschillen is er ook een duidelijke constante: handzetteres bleef voor slechts een minderheid van de vrouwen een blijvende bron van tewerkstelling, laat staan een opstap naar financiële onafhankelijkheid. Van de elf vrouwen van wie ik de levensloop na hun tewerkstelling bij de Victoria Press heb kunnen achterhalen, waren er slechts twee die ongehuwd als handzetter aan de slag bleven en twee die na hun huwelijk bleven doorwerken als handzetter of proeflezer.²⁵ De overige zeven trouwden, verlieten de Victoria Press en leidden vrij traditionele levens in traditionele gezinssamenstellingen. Statistisch onderzoek in het volkstellingsregister van 1881 naar de burgerlijke staat en leeftijd van vrouwen in vijf verschillende beroepen in de drukkers- en uitgeverwereld bevestigt deze trend.²⁶ Uit dit >>

De Victoria Press

Bron: *The Lady's Newspaper*, 21 juni 1862, p. 385

Burgerlijke staat van vrouwen in de Britse drukindustrie volgens de volkstelling van 1881.

onderzoek blijkt dat de overgrote meerderheid (bijna 85 procent) van de vrouwelijke handzetter ongetrouwd was. 75 procent was jonger dan 25 jaar. De categorieën “uitgever” en “krantenverkoper” – twee zeer uiteenlopende profielen – leveren een heel ander beeld op: daar was de meerderheid getrouwd of weduwe en ouder dan 40 jaar.

Hoewel volkstellingen uiteraard niets zeggen over waarom iemand een baan opgeeft, is het aannemelijk dat veel vrouwelijke handzetter op een bepaald moment in hun jonge leven onder druk kwamen te staan van de genderdynamiek op de arbeids- en huwelijksmarkt. Getrouwde vrouwen en weduws uit de middenklasse konden zelfstandig een krantenwinkel uitbaten zonder hun respectabele positie in de samenleving te verliezen. Vrouwelijke uitgevers (vaak weduws die de zaak van hun overleden man hadden overgenomen) genoten zelfs een zeker aanzien als opvolgers van hun echtgenoot. Een huwelijk en een job in de handzetterij daarentegen bleken moeilijk met elkaar te verzoenen. Ongetwijfeld hadden

de uitgesproken masculiene connotaties van het beroep daar iets mee te maken. Maar ook de gezondheidsrisico’s speelden mogelijk een rol. Waarom zouden vrouwen aan de slag blijven in een fysiek belastende en zelfs ongezonde job als hun bijdrage tot het gezinsinkomen na hun huwelijk niet strikt noodzakelijk meer was of als ze zich nuttiger konden maken door hun echtgenoot te helpen bij zijn werk? Ironisch genoeg waren het de handzetter die een gunstig huwelijk sloten en niet langer hoefden te werken die in hun volwassen leven de grootste financiële stabiliteit wisten te bereiken.

Conclusie

Het conflict tussen Emily Faithfull, haar voormalige zakenpartner William Wilfred Head en de vrouwelijke handzetter van de Victoria Press legt twee cruciale inzichten bloot. Ten eerste tonen de reconstructies van hun levens aan dat de eerste generatie handzetter Faithfulls doel niet heeft gerealiseerd.

Faithfull wilde vrouwen een duurzaam alternatief bieden voor het huwelijk door hen te leren zelf in hun levensonderhoud te voorzien. In de praktijk trouwden de meesten echter toch en gaven ze hun baan in de handzetterij op na hun huwelijk. Als we het succes van de Victoria Press afmeten aan haar belangrijkste missie, dan was de drukkerij dus in feite een mislukt experiment.

Ten tweede blijkt er een groot contrast te zijn tussen hoe Faithfull zichzelf en de Victoria Press publiek profileerde en hoe ze zich gedroeg op de werkvloer. In artikelen en lezingen onderstreepte Faithfull het bescheiden, filantropische karakter van het project door middel van zorgvuldig gekozen taalgebruik. Zo legde ze in *The English Woman’s Journal* uit dat aan de oprichting van de Victoria Press een kort proefproject voorafging in “a private room” met een “small press” aangekocht door Bessie Parkes. Kort daarna vestigde de drukkerij zich in Great Coram Street “in a quiet respectable neighborhood,” in een huis dat werd ingericht “by judicious expenditure.”²⁷ Door de uitstekende arbeidsomstandigheden van haar werknemers in de verf te zetten, eigende Faithfull zichzelf bovendien een bijna moederlijke rol toe. Zoals literatuurhistorica Maria Frawley het recent verwoordde:

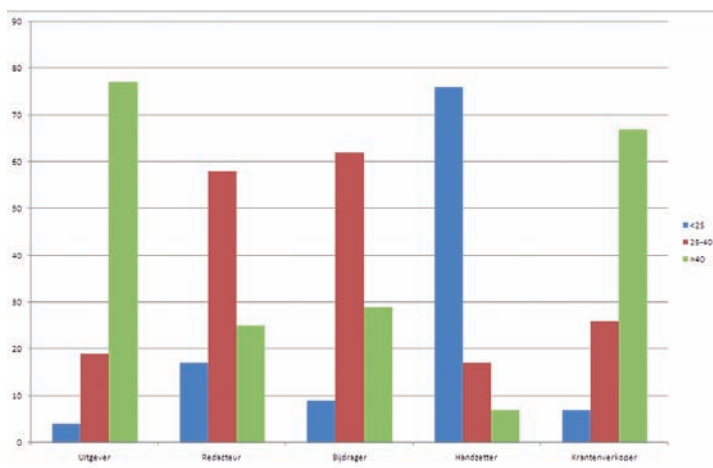
*within the confines of the Victoria Press, Faithfull worked as a house-mother of sorts, one whose role was not just to oversee the daily activities of her sixteen daughter/apprentices but also to monitor where they came from and where they went after a day’s work. Representing her work in these terms enabled her to use the metaphors of motherhood and the domestic household to generate a paradigm for women working in the print industry.*²⁸

Volgens Jennifer Phegley, specialist in vrouwen geschiedenis, creëerde Faithfull zo een nieuw discours rond handzetterij dat niet was gebaseerd op mannelijke volharding en kameradschap maar op het metaforische verband tussen het reproduceren van tekst en “women’s natural reproductive functions.”²⁹ Op

The Victoria Regia was het pronkstuk van de vroege Victoria Press, een verzameling poëzie en proza die moest tonen waartoe de drukkerij in staat was.

https://www.abdn.ac.uk/historic/collection_highlights/book_binding/victoria.jpg

Leeftijd van vrouwen in de Britse drukindustrie volgens de volkstelling van 1881.

die manier probeerde ze een middenweg te vinden tussen de onbetaalde taken die vrouwen als echtgenote en moeder werden verondersteld binnen het gezin op zich te nemen en de betaalde arbeid buitenshuis waarnaar velen op een bepaald moment in hun leven genoodzaakt waren op zoek te gaan.

De lezersbrieven van Head en de handzeters in *The Times* en *The Standard* onthullen echter een fundamentele discrepantie tussen discours en realiteit. Hoewel Faithfull in haar geschriften blijkt gaf van een diepe betrokkenheid bij de Victoria Press, keek ze in werkelijkheid nauwelijks om naar haar werknemers. Hoe het er echt aan toeging binnen de muren van de drukkerij, is echter van weinig belang gebleken. De Victoria Press is en blijft een mijlpaal in de Britse vrouwengeschiedenis. De voorbeeldfunctie van het project valt niet te onderschatten. De drukkerij inspireerde tal van gelijkaardige initiatieven en zette de deur open naar vele andere vormen van tewerkstelling voor vrouwen. Wat het conflict met de letterzetteres wel aantoonde, is dat de waarde van de Victoria Press paradoxaal genoeg niet lag in de werkelijke verwezenlijkingen van het experiment. De echte waarde van de drukkerij lag in het symbolische kapitaal dat Faithfull wist te vergaren door haar zorgvuldig gecreëerde discours van huiselijkheid, liefdadigheid en onbaatzuchtigheid. Faithfull beseft immers maar al te goed dat het succes van haar controversiële onderneming in grote mate afhing van haar publiek imago van zorgende moederfiguur, zelfs al was ze in werkelijkheid meer een afwezige vader. ///

Noten:

- 1 E. Faithfull, 'Victoria Press', in: *English Woman's Journal*, 6 (1860), 32, p. 124.
- 2 J. Phegley, *Courtship and Marriage in Victorian England*, Santa Barbara, 2012, p. 151.
- 3 E. Faithfull, 'Women Composers', in: *English Woman's Journal*, 8 (1861), 43, p. 38.

- 4 A. L. Bowley, *Wages in the United Kingdom in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1900, p. 73; W. F. Head, *The Victoria Press: Its History and Vindication*, Londen, 1869, pp. 10, 11, 13.
- 5 E. Faithfull, *Three Visits to America*, Edinburg, 1884, pp. 24-25.
- 6 W.H.W., 'Provincial Notes', in: *The Printers' Journal* (5 augustus 1867), p. 352.
- 7 E. Faithfull, 'Victoria Press...', p. 124.
- 8 Hoewel Faithfull door de achturedag in te voeren lijkt te anticiperen op een van belangrijkste eisen van de Britse socialistische arbeidersbeweging in de jaren 1880, was zij zelf geen socialist. In een interview dat ze enkele jaren voor haar dood gaf aan de *Women's Penny Paper* omschreef ze zichzelf als conservatief: "In politics I am a Conservative and in touch with the present Government. I am not in favour of Socialists or Revolutionists, nor do I wish to see the Empire dismembered." (E. Faithfull, 'Interview', in: *Women's Penny Paper* (2 augustus 1890), p. 482.)
- 9 E. Faithfull, 'Victoria Press...', p. 122, 124.
- 10 E. Davies, *Emily Davies: Collected Letters, 1861-1875*, red. A. B. Murphy en D. Raftery, Charlottesville, 2004, p. 100.
- 11 Een van die publicaties was *The World We Live In*, een nieuw geïllustreerd weekblad waarin berichten verschenen over sensationele onderwerpen zoals moordzaken, echtscheidingen en gruwelijke ongelukken.
- 12 W. W. Head, 'To the Editor of the Times', in: *The Times* (14 oktober 1867), p. 9.
- 13 E. Davies, *Emily Davies...*, p. 91.
- 14 M. Alexander, 'The Victoria Press. To the Editor', in: *The Standard* (2 november 1867), p. 2.
- 15 E. Faithfull, 'The Victoria Press. To the Editor', in: *The Standard* (13 november 1867), p. 6.
- 16 De "chapel" is beroepsjargon voor een bijeenkomst van handzetteres. De "stone" verwijst naar het stenen of metalen oppervlak waarop materiaal drukklaar werd gemaakt. Zo'n vergadering kon worden samengeroepen als een handzetter een klacht had over, bijvoorbeeld, een collega. De chapel was bevoegd om straffen uit te spreken, maar vaak werd het conflict gewoon weggespoeld met drank.
- 17 E. Hughesdon et al., 'To the Editor', in: *The Standard* (14 november 1867), p. 6.
- 18 £3040 was toen behoorlijk veel geld: een jaarinkomen van een gemiddeld gezin uit de middenklasse was hoogstens een paar honderd pond.
- 19 E. Faithfull, 'Victoria Press', in: *The Standard* (15 november 1867), p. 5.
- 20 E. Faithfull, 'Victoria Press...', p. 5.
- 21 'Obituary. Miss Emily Faithfull', in: *The Times* (3 juni 1895), p. 4.
- 22 Rachael en William Davies, *Census Returns of England and Wales, 1851*, The National Archives of the UK, Public Record Office, Kew, HO107/1496 f. 845 p. 18. James en Ann Inwards, HO107/1534 f. 227 p. 28. Henry en Sarah Reid, *Census Returns of England and Wales, 1861*, RG 9/165 f. 4 p. 7. Robert Restieaux, RG 9/190 f. 54 p. 56 (alle online te raadplegen via Ancestry.com). Jane Flindell, doopregister Truro, Cornwall, 24 november 1812 (geboren 19 januari 1807), *England Births and Christenings, 1538-1975*, in: <https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J395-TB1>. De vader van Jane Flindell was Thomas Flindell, redacteur van de *Concaster Gazette* (Thomas Flindell, *Oxford Dictionary of National Biography* (ODNB)).

- 23 Rebecca Isaacs, *Census Returns of England and Wales, 1861*, RG 9/273 f. 121 p. 24. Emma Martin, ODNB; Mary Nunn, *Census Returns of England and Wales, 1861*, RG 9/160 f. 137 p. 41. Robert Nunn, RG 9/160 f. 71 p. 40. Thomas Flindell, ODNB; 'Sea Side - The Misses Flindell', in: *The Times* (24 mei 1839), p. 2.
- 24 Manon Martin en Joseph Searle, huwelijksregister Saint Pancras Old Church, London Metropolitan Archives, P90/PAN2/011; Manon Roland Searle, overlijdensakte, Berkhamstead, 30 november 1874, General Register Office. Lucy Maria Mothersole en William Slyth, huwelijksregister Saint Peter, Regent Square, P90/PET/013; William en Lucy Slyth, *Census Returns of England and Wales, 1881*, RG11/587 f. 86 p. 34 en 1891, RG12/167 f. 22 p. 39; Lucy Slyth, *England & Wales, Death Index, 1916-2006*, oktober-december 1926. Mary Elizabeth Nunn en George Edward Sayer, *England & Wales, Marriage Index, 1837-1915*, juli-september 1884; George en Mary Sayer, *Census Returns of England and Wales, 1891*, RG12/181 f. 70 p. 22. Julia A. Loeschman, *Census Returns of England and Wales, 1881*, RG11/232 f. 88 p. 30; Julia Ann Loeschman, Principal Probate Registry, 1944.
- 25 Van Rebecca Isaacs en Sarah Oliver heb ik de levensloop na de volkstelling van 1861 niet kunnen reconstrueren.
- 26 Ik heb voor dit onderzoek de volkstelling van 1881 gebruikt, omdat van de tellingen in de periode 1841-1871 nog geen volledige digitale transcriptie beschikbaar is. Deze tellingen zijn wel al doorzoekbaar op naam, maar nog niet op beroep.
- 27 E. Faithfull, 'Victoria Press...', p. 122.
- 28 M. Frawley, 'The Editor as Advocate: Emily Faithfull and *The Victoria Magazine*', in: *Victorian Periodicals Review*, 31 (1998), 1, p. 90.
- 29 J. Phegley, *Educating the Proper Woman Reader: Victorian Family Literary Magazines and the Cultural Health of the Nation*, Columbus, 2004, p. 158.

Dr. Marianne Van Remoortel (1981) is als onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen (FWO) verbonden aan de vakgroep letterkunde van de Universiteit Gent. Zij is gespecialiseerd in Engelse tijdschriften en literatuur in de Victoriaanse tijd, in het bijzonder in sonnetten, van bijvoorbeeld Christina Rossetti.

Contact: Marianne.VanRemoortel@UGent.be

Huwelijksnacht en huwelijksreis in Belgische burgermilieus, 1820-1930

Gender als determinant van plezier

In de sociale klasse die de burgerij vormde aan het eind van de 19e eeuw, waren de huwelijksnacht en -reis bepalende momenten in het leven van een koppel. Met hun seksuele component spraken ze sterk tot de collectieve verbeelding. Sekse en de bijhorende opvoeding bepaalden hoe jongvolwassenen uit de burgerij op deze rituelen werden voorbereid, wat hun verwachtingen en beleving ervan beïnvloedde. Deze genderverschillen en hun impact op het huwelijksleven van de burgerij komen hier aan bod.

/ Sara Tavares Gouveia /

Dit artikel is gebaseerd op het essay *Au cœur de l'intime. Nuit de noces et lune de miel en Belgique (1820 à 1930)*, gepubliceerd door uitgeverij Le Cri.¹ Mijn onderzoek beoogt om de (seksuele) band tussen de rites van de huwelijksnacht en de huwelijksreis te onderzoeken, evenals hun wisselwerking. De huwelijksnacht wordt daarbij in al zijn aspecten geanalyseerd: de voorbereiding van jonge vrouwen en mannen doorheen hun opvoeding, de verwachtingen die ze koesterden en hun beleving van het moment. De impact van het ritueel op het verdere huwelijksleven wordt onderzocht, net als de beeldvorming over deze praktijk in de burgerlijke samenleving van de 19e eeuw. Om alle implicaties te vatten, werd de huwelijksnacht in een breder kader gesitueerd, met aandacht voor het gezin, het huwelijk en het gehuwde koppel. Aangezien deze laatste instellingen in deze periode aan sterke veranderingen onderhevig waren, wordt tevens geprobeerd om de impact daarvan in te schatten. Van de huwelijksreis worden allereerst de historische en sociale wortels bekeken en verder kwesties die opdoken bij de codificatie: de manier waarop het ritueel evolueerde en de betekenis ervan voor het koppel en voor de burgerlijke samenleving in haar geheel. Vervolgens wordt de betekenis van de huwelijksreis in het aanleren van het huwelijksleven bekeken, de verbeelding eromheen en de seksuele betekenis – die aan de basis lag van het fenomeen.

Situering in de tijd

Dit onderzoek bestrijkt grosso modo de 19e eeuw en meer precies de periode tussen 1820 en 1930. De eerste vermelding van de praktijk van de huwelijksreis in onze contreien dateert van de jaren 1820. De Franse schrijver Horace Raisson verwees toen in de tweede editie van zijn *Code conjugal* (Huwelijkscodex) naar de Engelse gewoonte waarbij een jong koppel zich na de huwelijksceremonie een tijdje op

het platteland terugtrok om daar in alle intimiteit van het geluk te genieten.² De auteur toonde zich verheugd dat deze mode sinds enkele jaren het vasteland had bereikt. Er was nog geen naam voor, zelf sprak hij van het 'Engelse gebruik', maar het betrof wel degelijk de voorloper van de huwelijksreis.

De studie wordt afgesloten met het interbellum, gezien de belangwekkende evoluties in

die periode: een 'anatomisch' taalgebruik over seksualiteit maakte opgang, er werd vrijer over seks gesproken, naakt was niet langer taboe, de zoen werd het middel om passie uit te drukken, de erotische praktijk verfijnde en het huwelijk gebaseerd op liefde won baan. Parallel hadden jonge vrouwen vaker voorhuwelijkse betrekkingen en nam het aantal abortussen sterk toe, wat erop wijst dat koppels in toene-

Jong echtpaar uit de bourgeoisie (begin 20e eeuw)

mende mate het aantal kinderen per gezin trachtten te beperken.³

De 'Victoriaanse' burgerij

De 'Victoriaanse' burgerij staat centraal in deze studie. De burgers die deel uitmaakten van deze sociale klasse wilden leven als vrije individuen. Ze stelden richtlijnen op voor individueel gedrag, zij het steeds binnen de bestaande kaders van het gezin, de maatschappij en de Staat. Deze instellingen, en met name de godsdienstige verplichtingen, legden normen vast die om een flinke dosis conformisme vroegen.⁴ De term 'Victoriaans' verwijst traditioneel naar de Engelse zeden, gewoonten en smaak, maar is niet beperkt tot de regeerperiode van koningin Victoria of de grenzen van haar rijk. Ook buiten het Verenigd Koninkrijk, bijvoorbeeld in Frankrijk, Duitsland, België of Italië, waren er 'Victorianen'. Ze weken op een aantal punten af van hun Engelse tijdgenoten, maar los van die verschillen valt de sterke onderlinge verwantschap op.

De geschiedenis van intimiteit en de toegang tot bronnen

Bij de aanvang van dit onderzoek hoopte ik directe getuigenissen en bronnen uit persoonlijke archieven te kunnen gebruiken. Briefwisselingen tussen familieleden of echtgenoten en egodocumenten als dagboeken, autobiografieën of memoires hadden kostbare informatie kunnen geven over de momenten van intimiteit bij koppels. Vrouwen schreven immers veel en hielden niet zelden een dagboek bij. Ongetwijfeld zijn er dergelijke bronnen bewaard op zolders en in oude kasten, maar vooralsnog kreeg ik er geen toegang toe. Ze worden veelal als te intiem beschouwd om aan een onbekende toe te vertrouwen.

Ik heb dus vooral gebruik gemaakt van gedrukte, overwegend Franse, bronnen en literatuur. Aangezien die ook in Brussel, Luik of Doornik werden uitgegeven, kan ik ervan uitgaan dat Belgen er gemakkelijk toegang toe hadden. Gezien de wijdverspreide populariteit van sommige Franse boeken in de 19^e en 20^e eeuw, kunnen we vermoeden dat ze ook lezers in België bereikten. De overtuigingen, culturele representaties, redeneringen en machtsverhoudingen die schuilgingen achter de algemene discours, werden onderzocht door huwelijkshandboeken te analyseren. Een deel van die handboeken werd geschreven door geestelijken. Ze legden heel precies de houding en plichten vast van de christelijke vrouw, van haar geboorte tot haar dood. Het religieuze discours dat deze handboeken verspreidden, stelde klaar en duidelijk dat het belangrijkste doel van het religieuze huwelijk de voortplanting was en het weren van de zinnelijke begeerte. Ook artsen schreven handboeken en legden daarin vast wat seksualiteit in het huwelijk inhield. Ontucht, ziektes, hygiëne, alles over het orgasme, liefkozingsen, standjes en het ideale tijdstip van de betrekkingen. Het

discours was exclusief mannelijk en gaf een mannelijke kijk op seksualiteit.

Handboeken voor wellevendheid bieden een inzicht in het ideale leven van de burgerij en de bijhorende rites. Doorheen de hele 19e eeuw waren deze gidsen erg talrijk: ze werden voortdurend heruitgegeven, in varianten en met aanpassingen. Hun grote verspreiding en succes getuigt van de bekommernis om een nieuwe manier van leven en een nieuwe vorm van geluk uit te denken. Die manier van leven was uitermate privé, met de gezinskring als het ideale kader. Het middel bij uitstek om het geluk te bereiken was een goed beheer van tijd, geld en de echtelijke seksualiteit.

Seksuele opvoeding: een moeilijke kwestie

Doorheen de 19e eeuw was de opvoeding van meisjes sterk gericht op het bewaren van hun kinderlijke onschuld en deugdzaamheid. De burgerlijke samenleving trok die tendens door tot in het extreme: alle verwijzingen naar lichaam, seksualiteit en voortplanting verdwenen uit de opvoeding. Jongeren waren daarvoor erg onwetend over de 'dingen des levens'. In die context kwamen twee nieuwe archetypes tot stand: het 'domme gansje' en de jongeman.

Meisjes stonden onder de dubbele voogdij van de Kerk en van hun moeder. Van in hun

© archieven familie Egleme-Dumoulin

Reclameposter voor de huwelijksreizen van het kantoor van Joseph Dumoulin (opgericht in 1893)

Literatuur weerspiegelt vaak de typische gemeenplaatsen en mentaliteit van een tijdperk. De 19^e-eeuwse roman toonde zich geobseerd door de fysieke liefde. Het obscene was alomtegenwoordig, maar alleen voor wie tussen de regels kon lezen. Lezers waren dus aangewezen op voortdurend ontcijferen, wat het plezier in het overschrijden van de normen verhoogde. Romans hadden het, zijdelings, over geheime aspecten van het seksuele leven, zoals frigiditeit en impotentie, en verlustigden zich in het schandaal van de seksuele aversie.

prille jeugd speelde hun opvoeding zich af in de huiselijke kring. Hun opleiding stond volledig in het teken van de verschillende rollen die ze als vrouw zouden vervullen, met name die van huishoudster, echtgenote en moeder. Ze waren onderworpen aan de geboden van onwetendheid, kuisheid, schaamtegevoel en zuiverheid. In combinatie met een beperkt onderwijs leverde dat massa's 'domme gansjes' op. Het religieus onderricht, de basis van de opvoeding die meisjes van hun moeder meekregen, werd medio 19e eeuw een belangrijke kwestie. De Maagd Maria, symbool van vol-

>>

maaktheid en zuiverheid, werd een rolmodel en één van de sluitstenen in de opvoeding van jonge vrouwen.

Aangezien meisjes vanaf de puberteit gescheiden werden gehouden van de andere sekse en ondergedompeld in een universum zonder enige verwijzing naar lichamelijke en zinnelijkheid, waren ze zo goed als onwetend over hun eigen anatomie of die van de andere sekse. Ze konden zich dus geen beeld vormen, hoe beperkt ook, van de lichamelijke dimensie van hun huwelijkse staat. Tegelijkertijd toonden heel wat artsen, pedagogen, romanschrijvers, moralisten en feministen zich bezorgd over de seksuele onwetendheid van de meisjes.⁵ Over één punt waren ze het alvast eens: de *last minute*-aanpak, die erin bestond de jonge vrouw de avond zelf in te lichten, net voor ze zich met haar echtgenoot terugtrok, was onzinnig en zelfs gevaarlijk. Sommigen wensten de verloofde jonge vrouw in te lichten met voorafgaandelijke 'seksuele informatie', zij het alleen wanneer er zeker snel een huwelijk zou volgen. Sensualiteit opwekken zonder een echtgenoot om die te bevredigen, zette immers de deur open voor allerlei zedenverval.

Er ging ook specifieke aandacht naar de jongeman. Tijdens zijn adolescentie werd hij aangespoord om zich vaderlandslievend te gedragen, om niet te roken of te drinken en natuurlijk niet naar bars en cabarets te gaan. Zijn belangrijkste opdracht was om een goede bruidsschat in de wacht te slepen en zich niet te laten misleiden door de leugens van de toekomstige schoonfamilie. Het educatieve parcours van de jongeman uit de burgerij had het gezin als vertrekpunt. Als adolescent ging hij naar een lyceum of privéschool, waar hij na zeven jaar een diploma haalde. Daarmee moest hij zich professioneel waarmaken in de samenleving. Vervolgens waren er twee mogelijkheden. Ofwel studeerde hij verder, bij voorkeur rechten of geneeskunde aan de universiteit of een opleiding in één van de 'grandes écoles' (handelsscholen). Of hij begon te werken in een familiebedrijf.

Wat zijn maagdelijkheid betrof: voorhuwelijkse seksuele voorlichting was weliswaar niet echt wenselijk, maar werd wel aanvaard. Ook hier was er evenwel geen ontkomen aan allerlei aanbevelingen uit medische hoek. Artsen waarschuwden voor het risico om venerische ziekten op te lopen in een bordeel of bij een minnares, en beklemtoonden het belang van een korte en niet te frequente echtelijke geslachtsgemeenschap.⁶

Seksuele opvoeding deed geleidelijk haar intrede in de jaren 1890 en brak echt door vanaf de jaren 1930.⁷ Al in de jaren twintig was er een verandering van toon merkbaar: de jonge vrouw was immers niet meer dezelfde, ze had zich bevrijd van de familiale bevoogding door te studeren en te werken. Ze ontmoette jongens, had enkele flirts achter de rug, las romans en boeken over seksualiteit. De huwelijksnacht was niet langer onbekend en afschrikwekkend voor haar, al was ze vaak nog maagd. Ze ontdekte zo een nieuwe vrijheid.

Natuurlijk was er nog een weg te gaan tot het beeld van de vrije, zelfstandige jonge vrouw die zelf over haar lichaam kon beschikken. Hoe onvoorstelbaar dat nog was, blijkt uit de polemiek bij het verschijnen van de roman *La Garçonne* van de Franse auteur Victor Marguerite (1866-1942) in 1922.⁸ Toch was er een niet te verwaarlozen traject afgelegd. Vrouwen wilden niet meer hun hele leven lijden onder een echtelijke seksualiteit die sommigen sinds hun huwelijksnacht verafschuwden.

maatschappelijk aanzien en verzekerde de sociale en familiale continuïteit.

Aan het huwelijksritueel ging een hele reeks welbepaalde stappen vooraf, die de periode tussen de intrede in de societywereld en de huwelijksceremonie overbrugden. Wellevendheidshandboeken die doorheen de hele 19e eeuw weinig veranderden, beschreven tot in het kleinste detail het verloop van dit burgerlijke ceremonieel. Het was extreem gecodificeerd, tot de houding die in de ene of de ande-

Catalogus van reisbureau
Joseph Dumoulin,
1922-1923

Het huwelijk, een uiterst gecodificeerd ceremonieel

In de 19e eeuw waren vrouwen gemiddeld bijna 20 jaar oud bij hun huwelijk en hadden ze steeds vaker inspraak in de keuze van hun echtgenoot.⁹ De jongeman, die eerst studeerde of in het familiebedrijf werkte, huwde eerder rond zijn 25^e. Het monogame huwelijk kreeg een speciale status onder de christelijke sacramenten, omdat het een overgang inluide: de intrede in de wereld van de volwassenen. De jongeman verliet de groep van jongeren en werd gezinshoofd. Het meisje ging van het vaderlijke huis naar dat van haar echtgenoot en van een maagdelijke jonge dochter werd ze een gehuwde vrouw. Het huwelijk onderscheidde twee periodes in een leven, verleende

re omstandigheid moest worden aangenomen. We weten niet in welke mate deze regels daadwerkelijk werden gevolgd, maar de beschrijvingen geven een idee van het ideale verloop van de verschillende etappes en van de destijdsse mentaliteit in dat milieu.

De huwelijksnacht

Algemeen wordt aangenomen dat voor een jonge vrouw uit de burgerij – het fameuze 'domme gansje' – de huwelijksnacht het moment van de seksuele initiatie was. Aangezien maagdelijkheid voor jongens minder belangrijk was, streefden sommigen ernaar om die zo snel mogelijk te verliezen bij een dienstbode of een prostituee. Ook dan konden schaamte, een gebrek aan ervaring en on-

handigheid serieuze obstakels vormen. Het verbaast dus niet dat sommige echtgenoten maagd waren bij het huwelijk en dat anderen, bij gebrek aan zelfvertrouwen, overgingen tot fysiek geweld.

Wat gebeurde er in de slaapkamer van een pasgetrouwd koppel? Bij gebrek aan rechtstreekse bronnen zijn we aangewezen op verhalen over die speciale nacht. Die roepen in grote meerderheid het beeld op van een erg gewelddadige strijd waarbij de man, die vaak wordt vergeleken met een bronstig dier of een monster, uiteindelijk overwint. Deze beschrijvingen moeten ongetwijfeld met een korrel zout worden genomen, maar ze belichten wel de – voornamelijk mannelijke – fantasmen rond deze gebeurtenis.

Zowel fictie als medische literatuur spraken onomwonden over wat sommige geschiedkundigen ‘de eerste wettelijke verkrachting in het huwelijk’ hebben genoemd.¹⁰ Zowel katholieke als liberale artsen toonden zich erg geïnteresseerd in het onderwerp. Ze schreven er veelvuldig over, in een poging om hun lezers te overtuigen hun vrouwen niet zo te brutaliseren. Die bekommernis groeide doorheen de eerste helft van de 19e eeuw en nam pas af in de jaren 1930. De beroemde Franse arts Pierre Garnier was één van de meest breedvoerige auteurs: *“De jonge vrouw die acht dagen eerder haar verloofde nog niet eens de hand had gedrukt, ziet zich nu overgeleverd aan die man wiens brute geweld in een seconde haar hele levensgeluk kan bedreigen! Welke indruk moet die ruwe aanval niet maken op het gemoed van een trillend, delicaat, nerveus jong meisje [...] Sommigen zijn door die drieste inbezittingen zo vervuld van afschuw dat ze er ongeneeslijk leed aan overhouden en dat de herinnering eraan hen verwijdt van hun echtgenoot.”*¹¹ Hij raadde jongemannen daarom aan om hun echtgenotes teder, via een geleidelijk opgebouwde intimiteit, tot het verlangen naar een fysieke relatie te brengen. Ze moesten geduld aan de dag leggen en hun lusten controleren, zodat hun jonge echtgenotes meer geneigd zouden zijn om zich uit eigen beweging te geven.

Artsen waren ongerust, omdat ze geloofden dat een te brutale huwelijksnacht nare gevolgen kon hebben voor de jonge vrouw, zoals volledige en definitieve frigiditeit of seksuele ziektes als vaginisme, die ongeneeslijke onvruchtbaarheid konden veroorzaken (*red. volgens artsen uit die tijd*). En dan kwam de voortplanting in het gedrang, de eerste functie van het huwelijk. De fictie, een open deur naar de fantasmen van een auteur en een tijdperk, bleef niet achter. Er klonk zeker een realiteit van die tijd door in de verhalen over een desastreus verlopen inwijding door een ervaren man, of over een onzeker aangevatte huwelijksnacht die werd verzacht door de bezorgdheid van een attente echtgenoot.

Het verhaal van Jeanne, de heldin die De Maupassant opvoerde in *Une Vie* (1883), kan als illustratie dienen van het eerste geval. De

auteur beschreef het typische scenario van de huwelijksnacht van een ‘dom gansje’. Haar initiatie was een verschrikking, een mengeling van afschuw, pijn en geweld: *“[Jeanne] maakte een plotse beweging als wilde ze zich op de grond werpen toen een koud en harig been zich hard tegen het hare wreef. [...] Onmiddellijk nam hij haar in zijn armen, [...] en zocht haar boezem die weggestopt zat tussen haar ellebogen. Haar adem stokte, van streek als ze was door die brutale aanraking. [...] Hij greep haar middel vast, woest, alsof hij naar haar hongerde. Ze bleef inert onder zijn inspanningen. Plots doorsneed haar een scherpe pijn en ze kreunde, gewrongen in zijn armen, terwijl hij haar met geweld bezat. [...] Daarna deed hij andere pogingen die zij ontzet afweerde”*.¹² Het is relevant dat De Maupassant het huwelijk een absurde instelling vond: met *Une Vie* wilde hij er het failiet van vaststellen. Hij vond het huwelijk per definitie het tegendeel van de liefde, waar hij overigens ook niet in geloofde.

Voor de tweede categorie kunnen we terugrijpen naar Claudine, de heldin van de Franse romanschrijfster Colette in *Claudine en ménage* (1902). Claudine was, net als de au-

teur, een jonge vrouw van het fin-de-siècle. We kunnen haar misschien nog niet bevrijd noemen, maar wel ‘half-maagd’. Ze was kuis, maar wist wat ze kon verwachten in die speciale nacht: *“Met onhandige haast maak ik m’n kleren los en laat ze vallen, zonder Renaud die voor me zit aan te kijken. In een vlaag van paniek ren ik, buiten mezelf, en gooi me op het bed... Hij komt erbij. Helemaal aangekleed omhelst hij me en houdt me daar; zijn mond en zijn handen houden me er vast zonder dat zijn lichaam me aanraakt, tot me een schaamtevolle kreun van wellust ontsnapt die ik uit trots had willen inslikken. Daarna, pas daarna, gooit hij zijn kleren weg zoals ik met de mijne deed. Maar hij vraagt me niets, niets dan de vrijheid me zoveel te strelen als nodig om me in slaap te doen vallen. Ik was hem later erg dankbaar voor een zo actieve onthouding, voor het geduld dat hij zo stoïcijnsvol hield”*.¹³

De eeuwwisseling luidde verandering in. Jonge vrouwen waren dan wel veelal nog maagd bij het huwelijk, maar niet langer ‘domme gansjes’. Ze wisten waaraan zich te verwachten en hadden controle over hun kenismaking met seksualiteit. >>

Ansichtkaart van het stadje Sainte-Maxime (aan de Franse Riviera) in het Belle Epoque (1870-1914)

De huwelijksreis

Wanneer de familie over voldoende middelen beschikte, vertrokken de jonggehuwden na de huwelijksceremonie op reis. Deze gewoonte ontstond in de loop van de 17e en 18e eeuw in Engeland¹⁴ en vond in onze gebieden ingang in de jaren 1820. Ze was voorbehouden aan de elites van de samenleving tot ze zich in de jaren 1830 bij de burgerij verspreidde en tijdens de *belle époque* (red. 1870-1914) een groot succes werd.

In de loop van de 19e eeuw won het huwelijk uit liefde aan belang en werd het de nieuwe norm. Koppels wilden meer intimiteit en voelden de behoefte om zich los te maken van de gemeenschap. De mode van de huwelijksreis ontstond ten dele uit de wens om de familie op afstand te houden bij het wat gênante beginpunt dat de huwelijksnacht was. In een andere omgeving kon het jonge koppel zijn eenheid smeden en konden de partners elkaar in alle rust ontdekken en vorm geven aan een nieuwe intimiteit.

Een praktijk die vragen oproept

Dat achter de huwelijksreis een 'seksuele initiatie' verborgen ging, verklaart waarom handboeken voor wellevendheid en medische handboeken voor echtgenoten zich er tot in de jaren 1870 negatief over uitspraken. Ze noemden het een schande dat intimiteit zo openlijk werd tentoongespreid. Die vrees werd in sterke mate bevestigd door de geestelijkheid, voor wie de seksuele daad binnen het huwelijk enkel en alleen de voortplanting tot doel had en niet de zoektocht naar sensualiteit, plezier of genot. Het medische corps versterkte de ongerustheid nog verder. Veel artsen vonden de huwelijksreis absurd, zelfs gevaarlijk, omdat ze de moeder-dochterband te bruusk verbrak. Maar ook omdat *"de snelle schokken van trein of auto bij de vrouw een ernstige bloedstuwung in de organen van het bekken kunnen veroorzaken, en dat zijn betreurenswaardige omstandigheden om haar voortplantingsorganen te laten wennen aan de nieuwe functie waarmee ze kennis zal maken"*.¹⁵ Dokters vreesden vooral dat zich tijdens de huwelijksreis een miskraam zou voordoen, aangezien dat tot onvruchtbaarheid kon leiden.

Vanaf de jaren 1880 kwam de nieuwe onafhankelijkheid van het jonge koppel in een positiever daglicht te staan, ondanks het medische discours. In haar *Usages du Monde* uit 1889 verwoordde de Franse auteur barones Staffe het nieuwe ordewoord als volgt:

"Tot hun terugkeer zijn de jonge echtgenoten ontheven van elke mondaine verplichting. [...]"

*Men houdt hen niet lang op; er wordt met hen nooit over pijnlijke gebeurtenissen gepraat; het past niet hun geluk te vertroebelen; ze worden behandeld als goden die in hun gelukkige sereniteit geen weet hebben van pijn..."*¹⁶

Een inwijdingsreis

De huwelijksreis heeft kenmerken van een inwijding, waarbij de jonggehuwden kennismaken met het lichaam van de ander en met seksuele betrekkingen. De gebruikte bronnen geven vaak een karikaturaal beeld van de verwachtingen ten opzichte van deze rite. De jonge vrouw weet niet heel precies waarover de – overigens vaak in het geniep gelezen – romans het hebben, maar haar nieuwsgierigheid is ge-

© Archieven ULB

wekt en ze verwacht momenten vol liefde waarin ze wordt overstelpt met liefkozingen en kennismaking met een jonge, beminnelijke, liefdevolle en geduldige echtgenoot. De reeds ervaren jongeman kijkt op een andere manier naar het moment uit. Hij bereidt zich voor om zijn rol van leermeester te spelen en te genieten van een jonge maagdelijke echtgenote die hij naar zijn eigen verlangens kan vormen en inwijden in het plezier van het seksuele genot.

De literatuur stelde de wittebroodsweken meestal voor als een prachtige en idyllische periode. De huwelijksnacht voorbij, toonde de echtgenoot zich tijdens de reis teder en attent. De pijn en angst die de jonge vrouw had wanneer de huwelijksnacht niet goed was verlopen, vervaagden langzamerhand. Ze zag de mogelijkheid om gelukkig te worden met haar nieuwe partner, ze ontdekte de fysieke liefde en bereikte, soms, het hoogtepunt van genot. Zo verging het alvast De Maupassants Jeanne, die in *Une Vie* (1883) vier dagen na de desastreuze huwelijksnacht met haar echtgenoot Julien naar Corsica vertrok. Tijdens een bezoek aan het eiland ontwaakten Jeannes gevoelens: *"Haar hart klopte; ze voelde haar lendenen [...]. Ze prevelde heel zacht: 'Julien... ik hou*

van je!'. Hij wierp zich op haar, omhelsde haar heftig. Haar adem stakte van gespannen verwachting; en plots slaakte ze een kreet, ze was door het gevoel dat haar overviel als door de bliksem getroffen." Later die avond: *"Toen ze alleen in hun kamer waren, rilde ze bij de gedachte dat zijn kussen haar nog steeds onverschillig zouden laten. Maar ze was snel gerustgesteld, en het was haar eerste liefdesnacht"*.¹⁷

Voor andere jonge vrouwen had de huwe-

Huwelijksreis in de slaapwagon

lijksreis helemaal niet het karakter van een inwijding, wel integendeel. Neem bijvoorbeeld Thérèse Desqueyroux, het hoofdpersonage in het gelijknamige boek van de Franse, katholieke schrijver François Mauriac uit 1927. In volle jaren 1920 verbeeldde Thérèse Desqueyroux de in haar seksualiteit gekwetste positie van de vrouw. Ze beleefde een erg slechte huwelijksnacht en haar huwelijksreis naar de Italiaanse meren is beschreven als een echte kwelling: *"Het is niet iedereen gegeven om verlangen, genot en weldadige vermoeidheid na te spelen. Thérèse slaagde erin haar lichaam naar dat veinzen te plooiën. Die onbekende gevoelswereld die een man haar dwong te betreden. [...] 'Ik zag Bernard steeds weer opgaan in het plezier en ik, ik speelde dood, alsof die gek, die epilepticus, me bij het minste gebaar dreigde te wurgen. Meestal ontdekte hij net voor hij klaarkwam plots zijn eenzaamheid en stopte dat zijn saaie hardnekkigheid. Bernard [...] vond me als was ik aangespoeld op een strand, de tanden op elkaar, koud'"*.¹⁸

Uit deze twee passages blijkt dat seksualiteit centraal stond in de huwelijksreis. Seksueel genot was er de bestaansreden van en wanneer die seksuele verbondenheid ontbrak, was

het zinloos om de romantische escapade verder te zetten. Ook al bood een gelukkige huwelijksreis geen garanties voor een schitterende verstandhouding tussen de echtgenoten in de toekomst, meestal bracht de reis wel saamhorigheid en een nieuwe intimiteit.

Regulering van de echtelijke seksualiteit

Wat sterk opvalt bij het bestuderen van de huwelijksreis aan het eind van de 19e eeuw, is de

diepe kloof, de contradictie zelfs, tussen de opstoot van sensualiteit die tijdens de reis was toegelaten en de extreem beperkte, onderdrukte en gereguleerde seksualiteit waar het gehuwde koppel zich vervolgens aan moest houden. Doorheen de 19e eeuw werd echtelijke seksualiteit bij de burgerij aan steeds meer hygiënische regels onderworpen. Buiten de heilige band van het huwelijk werden vleeselijke lusten als vuil, bijna dierlijk en typisch voor het gewone volk gezien. De Kerk vond dat zinnelijk plezier of lichamelijk genot bij de voortplantingsdaad zoveel mogelijk moesten worden vermeden. Echtgenoten mochten zich niet overgeven aan zinnelijkheid, hun seksleven diende te worden geregeld. Artsen schreven tal van regels voor en legden zich toe op het reglementeren van het liefdesspel, soms tot in verrassend precieze details. Ze legden zo het functioneren van het echtelijke lichaam vast.

Die discrepantie kan voortkomen uit het feit dat het medische corps nog steeds overtuigd was dat frigiditeit en zelfs onvruchtbaarheid konden opduiken wanneer de seksuele initiatie tijdens de huwelijksnacht of -reis slecht verliep. En dat bedreigde het belangrijkste doel van het huwelijk, de voortplanting. Aan het begin van het huwelijk waren dus meer liefkozingen en zinnelijkheid toegelaten... om het jonge koppel te acclimatiseren voor wat daarna van hen werd verwacht.

Anne-Marie Sohn, gespecialiseerd in feministische geschiedenis, beschrijft hoe vanaf het midden van de 19e eeuw seksueel genot en seks die niet op voortplanting was gericht opgang maakten bij gehuwde koppels.¹⁹ Artsen spraken er schande van en legden de link met bordeelbezoek van jonge mannen uit de burgerij. Geschiedkundigen zien er de tekenen in van een eerste seksuele revolutie, beginnend in de jaren 1860: die van de erotisering van het gehuwde koppel.²⁰ Tegen het fin de siècle

werd er algemeen meer ontspannen omgegaan met maagdelijkheid. In het interbellum drong een meer anatomisch taalgebruik door, dat aansprak omdat het precies was, wetenschappelijk en asexueel. Het liet toe om seks te desacraliseren, te ontdoen van associaties met zondigheid en onreinheid en het uit de claudestiniteit te halen. Lichamen onthulden en ontblootten zich, de erotische praktijk werd inventiever, seksuele technieken verfynden en het huwelijk uit liefde werd de norm. Door

The Honeymooners (1880), van de Engelse schilder Edward Frederick Brewtall (1846-1902)

die nieuwe band tussen huwelijk, liefde en fysieke liefde kwam voorhuwelijks seks steeds vaker voor. Dat avontuur werd ook toegelaten dankzij de betere beheersing van de vruchtbaarheid die in de loop van de jaren 1920 doordrong.

Besluit

Rond de eeuwwisseling waren het huwelijk, de huwelijksnacht en de huwelijksreis verplichte onderdelen van het burgerlijke bestaan. Er zijn geen rechtstreekse bronnen over, maar of men deze rites nu volgde of niet, iedereen nam er positie rond in, zo sterk beheersten ze de collectieve verbeelding. De rites begeleidden de overgang van één leeftijd naar de andere, van het ene bestaan naar het andere. Er ontstond een sentimenteel discours rond, terwijl hun eigenlijke rol niet in dat sentimentele register paste. Al bij al doet de individuele beleving van deze rites er misschien niet zo veel toe, het was vooral belangrijk er deel aan te hebben (genomen). In een burgerlijke cultuur die seks enkel binnen het huwelijk aanvaardde, kregen heteroseksuele koppels doorheen het huwelijk de maatschappelijke toestemming om 'seksuele wezens' te worden. De huwelijksnacht en huwelijksreis waren daar het beginpunt van. ///

Noten:

- ¹ S. Tavares Gouveia, *Au cœur de l'intime. Nuit de nocés et lune de miel en Belgique (1820 à 1930)*, Bruxelles, 2012.
- ² H.-N. Raison (1798-1852. Schrijver en journalist), *Le code conjugal contenant des lois, règles, applications et exemples de l'art de se bien marier et d'être heureux en ménage*, 2e uitgave, Brussel, 1829, p. 22.
- ³ A.-M. Sohn, 'La révolution sexuelle a cent ans!', in: *L'Histoire*, 277 (2003), pp. 34-43.
- ⁴ P. Gay, *Une culture bourgeoise : Londres, Paris, Berlin... Biographie d'une classe sociale, 1815-1914*, Parijs, 2005, p. 13.
- ⁵ A. Martin-Fugier, *La bourgeoisie : femme au temps de Paul Bourget*, Parijs, 1983, p. 56.
- ⁶ Gedurende een groot deel van de negentiende eeuw had geslachtsverkeer niet genot, maar wel voortplanting als doeleinde. Vele artsen volgen hierin het discours van de clerus.
- ⁷ Y. Knibiehler, 'L'Éducation sexuelle des filles au XXe siècle', in : *Clio, Histoire, femme et société*, 4 (1996), pp. 139-160.
- ⁸ Het hoofdpersonage, Monique, wordt bedrogen door haar verloofde en werpt zich in de armen van een andere man. Ze beleeft ook lesbische liefdes en experimenteert, maar komt na een tijdje 'terug tot rede'.
- ⁹ Y. Knibiehler en C. Fouquet, *La femme et les médecins : analyse historique*, Parijs, 1983, p. 139.
- ¹⁰ L. Adler, *Secrets d'alcôve : une histoire du couple de 1830 à 1930*, Paris, 1983, p.33.
- ¹¹ P. Garnier (1819-1901. Seksuoloog), *Hygiène de la génération. Le mariage dans ses devoirs, ses rapports et ses effets conjugaux au point de vue légal, Hygiénique et moral*, 3de uitgave, Parijs, s.d. [eind 19de eeuw], p.129.
- ¹² G. de Maupassant (1850-1893), *Une vie*, Parijs, 1883, pp. 64-65.
- ¹³ Willy en Colette (1873-1954), *Claudine en ménage*, Parijs, 1902, [online], http://www.ebooksgratuits.com/pdf/colette_claudine_en_menage.pdf.
- ¹⁴ K. en R. Bulcroft en L. Smeins, *Romancing the honeymoon*, Thousand Oaks, 1999, p. 22.
- ¹⁵ P. de Bourgogne, *Le mariage. Conseils médicaux d'hygiène pratique*, 4de uitg., Parijs, 1919, p.74.
- ¹⁶ Barones Staffe (1843-1911), *Usages du Monde - Règles du savoir-vivre dans la société moderne*, 24ste uitg., Parijs, 1891, p.60.
- ¹⁷ G. de Maupassant, *Une vie ...*, p.75.
- ¹⁸ F. Mauriac (1885-1970), *Thérèse Desqueyroux*, Paris, 1927, p. 51.
- ¹⁹ A.-M. Sohn, 'La révolution ...', pp. 34-43.
- ²⁰ R. Beauthier et al., *Pas ce soir Chéri(e)? Une histoire de la sexualité XIXe-XXe siècles*

Sara Tavares Gouveia (1987) is historica en archivaris bij het Centre d'Animation et de Recherche en Histoire Ouvrière et Populaire (Carhop), een archief en documentatiecentrum dat zich specialiseert in alle aspecten van de arbeidersbeweging in België. Haar verhandeling *Au cœur de l'intime, Nuit de nocés et lune de miel (1820-1930)* (2012) won de Suzanne Tassier-prijs. Zij doet onderzoek naar vrouwen- en gendergeschiedenis in het kader van de sociale geschiedenis van België.

Contact: tavares.gouveia.sara@gmail.com

Uitnodiging VVG-Bijeenkomst

Op vrijdag 11 april a.s. houdt de VVG zijn jaarlijkse bijeenkomst voor leden en overige belangstellenden bij Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, op de Vijzelstraat 20 te Amsterdam.

Vereniging voor Gendergeschiedenis

Notulen Algemene Ledenvergadering 2013

19 april 2013, 15.00-16.00
Atria, Amsterdam

Aanwezig: Margit van der Steen, Evelien Rijsbosch, Els Flour (verslag), Julie Carlier, Kirsten Zimmerman, Ellen Boonstra
Afwezig met kennisgeving: Greetje Bijl, Jasmijn van Mil

Margit van der Steen zit de vergadering voor.

1. Vaststellen van de agenda

- Agendapunt 5 (opvolging *diner pensant*) komt aan bod bij mededelingen.
- Toevoeging aan de agenda: *Historica*.

2. Verslag van de vorige ALV, op 20/4/2012

- Tekstuele aanpassingen.
- p. 2. een 'e' te veel in de titel van punt 6: 'Financieel verslag'.
 - Inhoudelijk: punt over de IFRWH wordt aangepast als volgt "Julie Carlier is bestuurslid van de IFRWH. Margit van der Steen wordt aangesteld als voorzitter van het Nederlands comité, in opvolging van Berteke Waaldijk. In België staat het AVG-Carhif in voor de contacten".
- Het verslag wordt goedgekeurd.

3. Samenstelling van het bestuur

- Jasmijn van Mil trekt zich terug als bestuurslid. Els Flour wordt aangesteld als penningmeester van de VVG.
- Het bestuur ontmoette Ellen Boonstra-de Jong, die kandidaat is om secretaris te worden van de VVG. De ALV bevestigt haar met dankzegging in die functie.
- Deze aanstellingen zijn voor een periode van drie jaar, die kan worden vernieuwd. Ellen Boonstra-de Jong volgt in de toekomst de looptijd van de mandaten op.

III

Het programma ziet er als volgt uit:

- 14.30 - 15.00: Inloop met koffie en thee
- 15.00 - 15.30: Algemene Ledenvergadering (alleen toegankelijk voor leden VVG)
- 15.30 - 16.15: Lezing door vooraanstaand historica Els Kloek, bekend van *1001 Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*. Haar nieuwe boek *Kenau en Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige Oorlog* verschijnt in februari.
- 16.15 - 17.15: Feestelijke uitreiking van de Johanna Naberprijs

De agenda voor de ledenvergadering:

1. Opening en welkom
2. Vaststellen Agenda
3. Notulen Algemene Ledenvergadering 2013
4. Terugblik en toekomstplannen door de voorzitter
5. Comité van Aanbeveling
6. Mededelingen
7. Financiën
8. Rondvraag en sluiting

De financiële stukken worden op de vergadering uitgedeeld.

Naar wie gaat de Johanna Naberprijs 2014?

De Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG) reikt samen met Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, ieder jaar de Johanna Naberprijs uit voor de beste scriptie op het terrein van gendergeschiedenis.

De uitreiking van de Johanna Naberprijs 2014 vindt plaats op vrijdag 11 april. We nodigen jullie alvast uit om de datum in jullie agenda te zetten en er die namiddag bij te zijn (Atria, Vijzelstraat 20, Amsterdam). De ceremonie is na de lezing van historica Els Kloek, waarbij jullie ook van harte welkom zijn.

In de jury zit dit jaar, naast de vaste leden Mieke Aerts (UvA) en Gita Deneckere (UGent) ook de winnaar van vorig jaar, Ann Romeyns (KULeuven). Zij schreef haar masterscriptie over *Omgang met het verleden in de tweede feministische golf in België (1970-1990)*. Zie ook haar artikel in deze *Historica*.

De Johanna Naberprijs is 500 euro waard.

Johanna Naber (1859-1941) was een Nederlands feministe en historica, die (onder andere) streed voor het vrouwenkiesrecht. Naber richtte in 1935 samen met Rosa Manus en Willemijn Posthumus-van der Goot het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging op, voorganger van het huidige Atria.

Verslag van de Algemene Ledenvergadering

4. Jaarrede van de voorzitter

Margit van der Steen licht het reilen en zeilen van de vereniging in 2012 toe:

“Graag wil ik in deze rede terugblikken op de activiteiten die de VVG in 2012 heeft ondernomen. Ik ben er trots op dat we, naast onze gebruikelijke activiteiten, een *diner pensant* hebben kunnen organiseren met een twintigtal experts uit Vlaanderen en Nederland. Dit diner vond plaats in Atria, de opvolger van Aletta, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwen-geschiedenis. Centraal in onze discussies stond de vraag of er een nieuw, genderinclusief handboek geschiedenis van de Nederlanden moest worden geschreven, een nieuw boek over de vrouwenbeweging en / of een digitaal platform gendergeschiedenis. De conclusie was dat hieraan behoefte is. Dat betekent dat nu een volgende stap moet worden gezet: samenwerkingpartners zoeken en de ideeën omzetten in een projectvoorstel waarmee fondsen kunnen worden geworven. Bij dit alles zijn we ons wel goed gaan realiseren dat het publiceren van boeken eenvoudiger is dan het opzetten en onderhouden van een website.

Ook in 2012 werd de Johanna Naberprijs uitgereikt, en wel aan Remco van Hauwermeiren voor zijn scriptie *The Ogaden war: Somali women's roles and the psychological ramifications*. De VVG organiseert deze prijsuitreiking samen met Atria. De redactie van *Historica* zorgde er voor dat het blad het afgelopen jaar weer drie maal verscheen, ditmaal met onder meer een interview met Joan Scott. Onze webredacteur Els Flour zorgde regelmatig voor nieuw nieuws en de voorzitter heeft zitting genomen in de KNHG-congrescommissie. Het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap organiseert in november 2013 een groot congres De vrouw 1813-1913-2013.

Al deze activiteiten zijn mogelijk gemaakt dankzij de inzet van bestuursleden, leden van de VVG, juryleden van de Johanna Naberprijs en de redactie van *Historica* – waarvoor grote dank.”

5. Financiën

- De VVG kende in 2012 financieel een moeilijk jaar: de penningmeester kreeg moeilijk

greep op het vele werk en de contributie werd niet geïnd. Inmiddels zijn de financiën op orde: de penningmeester van Atria maakte de resultatenrekening voor 2011 en 2012 op, die worden voorgelegd aan de ALV. Er ging ook een oproep naar de leden voor het betalen van de contributie voor zowel 2012 als 2013.

- De resultatenrekening en balans voor 2011 tonen dat de VVG in principe een financieel gezonde vereniging is. De inkomsten uit contributie bedroegen €5.600 wat samen met kleinere inkomsten uit de verkoop van losse nummers en uit de rente volstond om de uitgaven (vooral *Historica*) te dekken. De balans toont verder dat de VVG over flink wat reserves op de kapitaalrekening beschikt.

- In 2012 waren er bijna geen inkomsten, omdat de contributie niet werd geïnd. Dit zorgde vanzelfsprekend voor een ernstig verlies, dat evenwel kleiner is dan de resultatenrekening doet vermoeden. *Historica* beschikte immers over voldoende reserves om de nummers voor 2012 te betalen, zodat de VVG daar niet meer tussen hoefde te komen.

- In 2013 begint de VVG met een schone lei: de brief in verband met de lidmaatschapsbijdragen werd op tijd verzonden en het lijkt erop dat een derde tot de helft van de leden zal ingaan op de vraag om ook de contributie voor 2012 te betalen. Er komt hierover ook nog een oproep in *Historica*.

- Om de transparantie te vergroten, houden *Historica* en de VVG er vanaf 2013 één begroting en één boekhouding en één rekening op na.

De ledenvergadering aanvaardt de balans- en resultatenrekeningen voor 2011 en 2012, mits voor 2012 ook een balans wordt getrokken.

De begroting voor 2013 wordt goedgekeurd mits de uitgaven voor de Johanna Naberprijs worden aangepast.

De ALV volgt het VVG-bestuur voor het inzetten van de reserves: het bestuur kan daaruit putten voor 'kernprojecten', mits dit zichtbaar is in de begroting en mits steeds het equivalent van anderhalf jaar werking beschikbaar blijft als reserve (*red. dat er een financiële buffer voor anderhalf jaar is*). In 2013 wordt een voorzichtig financieel beheer gevoerd, tot

zeker is dat de contributie-inkomsten naar verwachting zijn.

De kascommissie moet de cijfers nog goedkeuren. Er gaat een mail naar Angelique Jansen en Maaïke Messeling met de vraag of ze alsnog de kascommissie willen vormen. Anders vraagt Els Flour dit aan Kaat Wils en Evelien aan Anette Mevis.

6. Historica

Hoofdredacteur Kirsten Zimmerman informeert over *Historica*:

“Met *Historica* gaat het goed, het juninummer is in voorbereiding. Het oktobernummer verscheen vorig jaar pas in december, omdat het uitschrijven van het interview met professor Joan Scott veel meer tijd in beslag nam dan gepland. Het februarinummer verscheen in de tweede week van maart, met het juninummer hopen we weer helemaal op tijd te zijn.

Onze redactie is uitgebreid met twee vrouwen: Anaïs Van Ertvelde en Marjolein Van Bavel. Beiden studeerden geschiedenis. De eerste deed nog een master in Utrecht, de ander in Londen.

We proberen *Historica* wat meer naamsbekendheid te geven, door het blad in Amsterdam op drie verkooppunten te verspreiden. We bekijken ook of *Historica* in de toekomst full colour kan verschijnen. Zelf blijf ik gaarne aan als hoofdredacteur.”

7. Mededelingen

- Evelien Rijsbosch wijst erop dat de briefwisseling moet worden geadresseerd aan de VVG, [per adres](mailto:per_adres@historica.nl) Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK, Amsterdam.

- Opvolging *diner pensant*: er is een boekproject opgestart met als werktitel *Gendering Modern History in the Low Countries*. Julie Carlier, Mineke Bosch, Francisca de Haan en Kaat Wils coördineren het project en ze denken aan een reeks workshops / studiedagen met potentiële auteurs om het concept inhoudelijk scherp te stellen.

De vergadering wordt gesloten.

Genderview

Mark Turner

Mark Turner (1967) is Professor of Nineteenth and Twentieth-Century Literature at King's College London. His two primary areas of research interest are the relationship between literature, media and culture since the 19th century, and Anglo-American queer studies. In his book on urban sexual geographies *Backward Glances. Cruising the Queer Streets of New York and London* (2003), Mark Turner explores the history of male street cruising. He has published extensively on diverse aspects of literature, journalism, photography, film, painting and popular culture. His book *Trollope and the Magazines. Gendered Issues in Mid-Victorian Britain* (2000) provides a description of four periodicals of the 1860s using Anthony Trollope as a case study. Trollope, one of the most successful English novelists of the Victorian era, wrote fiction and non-fiction for a number of periodicals. Mark Turner also co-edited a major edition of Oscar Wilde's journalism *The Complete Works of Oscar Wilde (Volume VI: Journalism I & Volume VII: Journalism II)* that appeared recently (2013). Offering the first comprehensive edition of the famous Victorian writer and poet's journalism since 1908 – including all his known contributions, both signed and anonymous, to periodicals and newspapers – the book brings Wilde's non-fiction rather than fiction into the limelight.

Mark Turner in his office at King's College London

/ Marjolein Van Bavel /

You have studied the history of male street cruising and you are an expert on 19th century literature, media and culture. Do you identify as a historian?

No, certainly not as a capital H Historian. Maybe as a small h historian or a cultural historian. I am facetious (*ed. ironical*) about capital H History. I do not see what I do as anything other than a very particular and often intentionally playful encounter with history, rather than a version of history. It is very much about the present for me. My work is not trying to recover or reveal history, though that might happen. I think of History in disciplinary terms, as a specifically configured discipline that has particular understandings about fidelity to the past and the need to truthfully, accurately represent that past. I am not pitched in those concerns. I am interested in representation of the past rather than the past itself, if you like (laughs). I am interested in images of the past and how we live with them, and in things like nostalgia and memory, rather than what actually happened.

Where does your interest in queer studies come from? Has there always been a gender or queer perspective present in your work?

As an undergraduate I went to a very conser-

vative all-male college in the US, where you did not talk about feminism, let alone queer studies. It was a very queer place, however; apparently very straight, but full of homoerotic tensions (laughs). I did have one professor who was interested in feminism and she was quite influential. But I suppose that the interest in gender and sexuality came out of personal reasons, as a young gay man coming of age at the height of the AIDS epidemic, rather than anything else. I started my PhD at the University of London in 1991 and that was a really important queer moment, with Judith Butler laying down the gauntlet and other eccentrics out there. That Zeitgeist moment happened to coincide with my own personal interests in sexuality and this hot new thing called queer studies, which is the study of issues relating to sexual orientation and gender identity. It wasn't actually called queer studies then, it had not formulated itself into the jargonaut that it is now (laughs). It was just an interesting probing term coming out of early nineties activism and anger around AIDS. The beginnings of queer theory were a place where the personal was important. A place where political activism was important and the academy seemed to have something to say about it. So it was really exciting *then*, whether it is quite so exciting now I do not know. But at the time it seemed to be a really vital, energetic intellectual place to be. It was an interesting shift, so you felt like you were part of something real and new.

How do you see the relationship between gender studies and queer studies?

I think that gender studies and queer studies relate to each other in as much as queer studies is at least partially about gender. They represent separate frameworks for how you study gender and how you study gender within a queer studies framework. They are sort of separate things. But ultimately feminism, gender studies and queer studies seem to me in the same place. If they are not always absolutely on the same page, they are still in the same book (laughs). There is friction between them around political issues, which is a good thing at times. But it seems to me that they are engaged in the same set of struggles.

What do you think is the potential added value of a queer perspective in academic research?

Well, this is tricky because queer studies is over twenty years old now and has become strongly institutionalized. So you can wonder whether it is still relevant. I think for me personally, one of the important things in queer scholarship is that it does still, just about, keep you in touch with the world outside the academy, to not only write for academics. My cruising book *Backward Glances* for example, I very specifically didn't publish it with an academic press, but with a cultural studies press

just in the hope that people beyond the academy might read it. I do worry about the divide between the academy and contemporary politics, contemporary activism or just interested readers in general. And I think one of the things that queer studies and feminism are partly about is communicating a set of ideas to the outside world. This may not be easy, but I still think it's possible and important. The difficulty with any theory-led body of work is how you communicate those ideas to the rest of the world without it becoming overly theorized or jargonized. I think we need to find ways of making sure that what we are talking about makes sense to people. And that can happen by giving public lectures, writing and reviewing for newspapers, participating in different panel discussions at museums for example. There are many ways in which you can spread knowledge and engage with people who are living these issues day to day.

Although you felt very much stimulated by this movement twenty years ago, I notice that, looking back, you may feel a little disappointed today?

It is not quite disappointment; it is just a worry that once a school of criticism gets too established it ceases to be all that interesting. It starts to repeat itself. In much queer scholarship, like in other scholarship, you see the same ideas over and over again. Someone has set a theoretical model that simply gets spun out. And I think that the very definition of queer studies means that it should always be troubling, that as soon as the 'thing' becomes stable it needs to be undermined again or at least interrogated again. So we just need to keep that in mind. If we do that we'll be okay, I think (laughs).

Do you think that personal experience has a fruitful role to play in academic research?

Yeah. I do not have any doubt about that (laughs). Others do. But I don't. I think it is important in my own scholarship and I firmly believe that personal commitment is important in scholarly work. I don't think there is any need for the critic to hide. One of the things I always liked about certain strands of feminist scholarship, and certainly gay studies scholarship and early queer scholarship, was this sense that it somehow mattered to somebody, that it was not *only* a set of abstract ideas. And I think it is quite important to have the person in there in some way. Many of the recent articles that I have published had significant autobiographical elements to them. For example, while the first half of a recent article I wrote called 'Zigzagging' is about the suburb in the United States where I grew up, the second half is more analytical and academic. In other words, the first half is 'about me' and the second half is

(2003)

me exploring and interpreting texts (which also says something 'about me', of course!). And the cruising book, *Backward Glances*, has these vignettes [*scenes*] with a sort of italicized, different personal voice that is sometimes me and sometimes is not me, in order to remind us that there is a person writing this and he has a life even if it is a made up life that I am fictionalizing (laughs). Even if it is a more fun life than I have lived, it is still a life (laughs).

Your book *Backward Glances* has been described as the first gay urban history of its kind. Why do you think it can be described as such?

The book was published at a moment in time when London received attention in urban studies in a way it had not before, compared to cities such as New York, Paris or even San Francisco and Chicago. London and sexuality had not been written about, but then three books came out around the same time (my

book, *Backward Glances*, Matt Houlbrook's *Queer London*, and Matt Cook's *London and the Culture of Homosexuality*), all valuable and interesting in different ways. And I think one of the things that I tried to do in *Backward Glances* was to look very horizontally across different times and a vast array of cultural materials [ranging from novels, poems, pornography, journalism, gay guides, paintings, the internet, and fragments of writing about London] to produce a type of, not a history in any straightforward linear way, but a set of interrogations that might produce something like a history of gay cruising. It is *not* a history of gay cruising, however, because what we are talking about is a history of an ephemeral and hidden thing. So what the book is actually about is how to engage with hidden things from the past. What I was interested in was the question: how might we rethink the present, by focusing on the often neglected fragments of history from the past? How might alternative versions of the past help us to think about issues in the present? How do you assemble traces of the past into a history? The most interesting aspect of the afterlife of the book was that it reached many different readers. It was not a book of history, it was not a book of urban studies, it was not a book of culture or geography, but it had bits of all of these in it. The book is an eclectic, messy stew of traces from the past and does not have a disciplinary anchor to it, except that it is about representation and images.

What made you feel that it was an important book to write?

For one, there had not been anything written like it. Gay history started to look quite straight in a way, too tidy. Gay histories were mostly about community building and the establishment of gay areas within cities, but they were less so about everyday practices. On the other hand, I was mad into Charles Baudelaire and (*ed. the philosopher*) Walter Benjamin. Drawing on the poetry of Baudelaire, Benjamin framed the flâneur or "stroller" as an emblematic figure of urban, modern life, as an amateur investigator of the city and sign of

>>

The figure of the flâneur, captured by Edgar Degas in Place de la Concorde (1875)

© Hermitage Museum, St. Petersburg

alienation of the city and capitalism. And I noticed that every figure in the street in books and film started to be interpreted as a flâneur and I thought wait a sec, surely not every man is an alienated flâneur in the Baudelairean sense. So, teasingly, I started to think: what if they simply got sick of being at home and were looking for sex? What if they were cruisers in the past? And then I started to think about how you would prove this, which you can't. This is why I can say it (laughs). But how would you start to assemble that very hidden partial history? What would be the evidence for it? And then I started to think: how would a cruiser, someone who wanted to meet someone in let's say 1870, know where to go? So I started to look for places where you could read things slightly differently. And sometimes you do not have to look very hard. Walt Withman's¹ poems, for example, are like a "How to Cruise" handbook, they are incredibly overt in the desire they express. Or you look at newspaper reports of two men being arrested for indecency in a park one night and others may have thought: "maybe I'll go to that park". Thus, you start to create a map in your mind of what things might have looked like. To me, that seemed an interesting project that hadn't been done, to fill in that history as it were. Not to produce a singular history, but to produce a sort of method.

In 2006 you wrote an opinion piece for *The Guardian* titled 'Welcome to the cruising capital of the world' stating that "from St. James's Park in the 18th century to Hampstead Heath today, gay men have always gone cruising in search for sex. So why has George Michael been singled out for censure?" Why did you want to respond to the controversy around George Michael's cruising behaviour?

There are moments in time at which cruising produces certain forms of hysteria in the way that smoking cannabis sometimes produces hysteria. So I simply wanted to historicize George Michael's misdemeanours in a sort of playful history and go: "for fuck sake, what's the big deal?" In part, this public response was there to defend a group of people for whom cruising is part of everyday life in the city. I wanted to make people think about what happened in the 18th or 19th centuries and also suggest that the city is a place with its own nighttime world, with its own sets of divergent perverse practices. That is what a city is and to me it seems absurd to overly worry about that or to prosecute somebody for it. It is against the law, but that does not really bother me (laughs).

Which 19th century author is most remarkable regarding his/her representation of gender in your opinion?

Well, Anthony Trollope (1815-1882), the very conventional 19th century realist novelist, real-

© The Elisha Whittelsey Collection, The Elisha Whittelsey Fund, 1969

Oscar Wilde by Napoleon Sarony, ca. 1882

ly gets middle class women. He really understands certain day-to-day difficulties that women face which makes you think: wow, you are a man and wrote that in 1860. And I suppose Wilde (1854-1900) is still remarkable. I still find his work really interesting, particularly the children's stories and plays. He is interested in how different voices work and operate and he is obviously very playful. So you get these moments, think of the society comedies, in which gender is often turned upside down. This is why so often today you actually get Wilde performances in drag or with all-male cast because there is a sense that at any moment this thing could turn in on itself. For example, when a middle class womanliness seems to be uttered, it is also in that same breath dismantled, like the idea that has within it its own undoing. That is why Wilde is very hard to do on stage, because you either do it as if it is realism and then it just looks twee [*cute, sentimental*] or you have to come up with some very radical interpretation which usually looks slightly ridiculous and out of place. And that is the strength of those plays, I think.

Why is the study of representations of gender in literary texts important? What possibilities does a queer perspective in a literary analysis open up?

Well, one of the things it does, chiefly, is that it seeks to unsettle our notions of what we think we know. We come to historical material with much baggage and we all think we

know the Victorians through stereotypes. Thus, one of the things that studying gender and sexuality allows us to do is to unpack these stereotypes and to think about how these discourses come to be settled and to demystify them a little. This is why Foucault still matters (laughs). And it is an interesting way to think about some single issues like motherhood or marriage, the bedrock of the Victorian novel. To ask, for example, what marriage is and why it is interesting to think about in our own times of gay marriage. I believe in historical moments, that certain things happen in different times, but I also believe in the long durée of modernity, and that for all of our postmodernity we are still living in late modernity. We still live with the pressures of 'grand narratives' that overly seek to define and interpolate us. I am not so interested in whether a text is relevant as such. I am interested in whether a text gives us something interesting to think about other than whether it tells us something about what happened in 1850. Historical texts are ways to reflect upon issues today. And because the Victorians were so concerned with gender and sex it particularly works for thinking about contemporary sex and gender issues. Although I suppose you can say that about any period. Shakespeare was desperately interested in sex and gender as well.

Although Trollope is mostly renowned as a novelist, you have looked at his periodical literature. Similarly, the edition of Oscar Wilde's journalism focuses on Wilde's work as a journalist rather than as a novelist and poet. Where does that interest come from?

I guess that it comes from an interest in popular culture and media history. I became interested in the relationship between literature and media and the structures of media in the 19th century; how print circulated for example. This was not really being done at the time. There were few books about serialisation. In the way I read 19th century magazines, there is something about genres that blends; articles and advertorials that pretend to be one thing but actually are another. For example, you think that you are reading a short story, but all of a sudden it becomes a political treatise. So one strand of my work has gone on, for example in the case of Wilde's journalism, to think about the journalism that he wrote but also about the media world that he was part of or the way in which he was a journalist. We tend to think about these 19th century writers in very specific ways; that is, solely as the famous novelist. But Wilde had to write journalism because he had a wife and two children to support, he did not have any money and an expensive taste. He liked to buy blue china and to drink champagne so he needed the cash. He wrote many anonymous articles. That is a very different Wilde than we usually think of.

Betty Parsons

Then how do you understand the relationship between fictional and non-fictional work for authors such as Trollope and Wilde?

In Trollope's work it is more straightforward than in Wilde's work because there is some sort of separation. Trollope mostly wrote fiction or short stories. Although he also produced journalism, it remained quite separate. Both Trollope and Wilde were also editors for magazines, which was not unusual; many novelists did it because it meant a steady salary. Interestingly, Wilde edited the pioneering *Woman's World* magazine (ed. published 1886-1890). And he was, very consciously, always challenging his form and moving across genres. His form of aestheticism was a materialist one in part. And Wilde was a great recycler. One of the things he does with his journalism, for example, is that he takes a big section of a review he wrote about the history of lace and embroidery and simply sticks it in the Dorian Gray novel three years later. We have no idea how he did that. Did he have a little cuttings file? Wilde is very useful to challenge our ways of thinking, because we still tend to think in very generic, singular and compartmentalised kinds of ways, and Wilde does not fit in with such thinking.

What do you think is the importance of this major, new edition of Wilde's journalism?

Well, at one level it is just the first time there has ever been one (laughs). The book on Wilde's journalism is part of a big collective works series, those blue volumes that sit on the library shelf, volume after volume. I hope that within that big project, it will also help us to reimagine who Wilde was and to unsettle the conventional notion a little; to think about him in relation to a whole other field of writing that was actually quite important to him

economically and in his general development as a writer. And I really hope that we will start looking at the women's magazine *Woman's World* that he edited, which was quite important and ahead of its time. It did not do particularly well, but he had a vision for the modern woman and for woman's reading of the future – 'women of culture and intellect' is how he formulates it. In effect, what he hopes for is a women's magazine which combines 'serious' thinking and 'pleasurable' reading, and he believes that the one can also overlap with the other. Sadly, the readers did not have the same vision (laughs). It is a very interesting project that points to women's magazines in the early 20th century. I hope people will go in that direction and take Wilde as an editor instead of just as the brilliant witty writer, which he was not always in the reviews. He was writing anonymously, turning out work, and some of it is just bulk standard reviews. It was not all brilliant (laughs).

Recently, you have been developing a new project about the American gallerist Betty Parsons² and her queer artists, particularly Forrest Bess. Can you tell us a little bit more about this project?

Forrest Bess was a queer man who was a painter who earned his meagre living as a fisherman, living in a remote area in Texas. He painted very small abstract paintings of the visions he had at night. He was reading voraciously in Carl Jung and comes up with a theory of the hermaphrodite, which he then tries to enact on his own body through surgical procedures in order to realise this new, radical sort of visionary person. Remarkably, he does not bleed to death. Interestingly, this queer outsider in the margins of Texas is also showing his work in the Betty Parsons gallery, which discovered big abstract expressionists such as Pollock and Rothko. I actually came to Bess through my interest in this gallery, which was a Blue Chip American monolith at the centre of mid century art historical narratives to do with the birth of abstract expressionism. I found out that Betty Parsons was lesbian and thought it curious that no one knew. Art history did not seem interested in that. And then I started to look at some of the other artists in her camp and discovered that there seems to be some sort of queer, alternative story to the gallery, precisely at this great mid-century abstract expressionist moment that is actually very heterosexual. As it often gets written in convention art histories, this period is about virile straight men engaging in 'action painting' and the like. I would like to unpick the sort of "queers in the gallery" notion, to explore those queer artists who were working at the same time, and think about how their work helps us to see an alternative view of that period in American cultural and art history. Over the last ten years I have had a split personality where I write both about

19th century and contemporary writers or artists. I guess, I have two tracks that both strangely come out of the same queer place. ///

Notes:

- 1 Walt Whitman (1819-1892): American poet and journalist. Identified as either homosexual or bisexual in his thoughts and actions, though he, of course, never openly admitted to that. Biographers disagree whether he had any actual sexual experiences with men.
- 2 Betty Parsons (1900-1982): American artist, art dealer and collector, known for her early promotion of abstract expressionism. She was lesbian.

KNHG Najaarscongres I

De Vrouw 1813-1913-2013: een impressie

Honderd jaar geleden vond in Amsterdam de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913* plaats. Vrouwen grepen toen de herdenking van honderd jaar koninkrijk aan om te laten zien wat zij bijdroegen aan de maatschappij. Op 8 november 2013 blikte het KNHG, door het venster van de tentoonstelling in 1913, op zijn beurt terug op de positie van vrouwen op verschillende terreinen.

/ Irene Geerts /

De dag begon met een traditie: prinses Beatrix woonde de opening bij, net zoals haar overgrootmoeder, grootmoeder en moeder ook aanwezig waren op de grote vrouwententoonstellingen van 1898, 1913 en 1948. De indeling van de dag was losjes gebaseerd op de deelexposities van 1913 en zo zouden in parallelsessies thema's als maatschappelijk werk, huis en inrichting, kleding en de koloniën de revue passeren.

Een kiesrechtentoonstelling?

De meeste deelnemers waren zeer benieuwd naar de lezing van Mineke Bosch van de Rijksuniversiteit Groningen over het thema kiesrecht. De oorspronkelijke bedoeling van de organisatrices van 1913 was namelijk om een kiesrechtentoonstelling op te zetten, maar onder druk uit diverse hoeken bogen ze hun doelstelling al snel om naar het schetsen van een 'neutraal' beeld. De vraag die Bosch terecht stelde was dan ook: wat bleef er in de uiteindelijke tentoonstelling over van die kiesrechtboodschap? Haar conclusie was dat de nadruk zozeer kwam te liggen op vermaak, consumentisme en huiselijkheid dat de kiesrechtboodschap in de marge belandde. In reactie op een vraag van Henk te Velde van de Rijksuniversiteit Leiden gaf ze echter toe dat de organisatrices zo misschien juist hun oorspronkelijke doelstelling wisten te realiseren: het kiesrechtstreven respectabel maken. 'Ze wisten een groot publiek te bereiken en aan het denken te zetten.'

Emancipatie en religie

Op de tentoonstelling van 1913 voerde het thema godsdienst bepaald niet de boventoon, maar op deze congresdag stond het prominent in de schijnwerpers tijdens de openingssessie. Marjet Derks van de Radboud Universiteit

Nijmegen belichtte de ambivalente emancipatie van Nederlandse vrouwen op het gebied van religie in de twintigste eeuw en concentreerde zich daarbij op katholieke vrouwen. Deze groep was bij de organisatie van de tentoonstelling van 1913 weinig betrokken door de druk van de kerk om zich verre van emancipatiekwesities te houden. Protestantse vrouwen plaatsten juist in die tijd de discussie op de agenda om het domineesambt voor vrouwen open te stellen. De tentoonstelling sloot dan ook het meest aan bij de protestantse kerkbeleving. 'Katholieke vrouwen streden niet voor het ambt en voldeden daardoor niet aan de stilzwijgende meetlat van de organisatrices,' concludeerde Derks.

Door publieke religieuze activiteiten van katholieke vrouwen in brede zin te belichten, wilde Derks weerstand bieden aan het hantieren van een dergelijke meetlat bij historisch onderzoek. Zij onderstreepte dat vrouwen in de twintigste eeuw op heel diverse manieren in het publieke domein uitdrukking hebben gegeven aan hun geloof. Zij riep historici dan ook op zichzelf de vraag te stellen 'of we de meetlat hanteren of de logica inzichtelijk maken van vrouwen die opkomen voor zaken die hen heilig zijn. Wij moeten niet onze mening geven, maar historische diepte.'

Juliana en de moederschapdoctrine

Onbetwist hoogtepunt van de dag was de lezing van Jolande Withuis van het NIOD over de oorlogsjaren van prinses Juliana in Canada. Withuis kondigde vooraf al aan dat het 'een onstuimig halfuurtje' zou worden waarin zij ons beeld van Juliana danig overhoop zou halen. De prinses zou, zo is het beeld, tijdens de oorlogsjaren haar gelukkigste tijd als huismoeder hebben beleefd, ver weg van het Europese

oorlogsgeweld. Dat beeld werd destijds al uitgedragen, onder andere op instigatie van prins Bernhard, en later ook door Loe de Jong in de televisiereeks *De Bezetting*.

Maar er hadden net zo goed heel andere foto's kunnen worden rondgestuurd, vertelde Withuis: van de vele speeches die Juliana hield in de Verenigde

Staten, van haar ontmoetingen met Franklin en Eleanor Roosevelt, van de eredoctoraten die zij ontving, van het toespreken van de troepen, enzovoort. De prinses was het middelpunt van strijdend Nederland aan de overkant van de oceaan en deinsde er niet voor terug steeds weer een strijdbare oorlogsboodschap uit te dragen.

Dit beeld bereikte de media echter niet, omdat Juliana in de oorlogsjaren en de daarop volgende decennia de verpersoonlijking was van de Hollandse moeder in het Hollandse gezin. Dat beeld van de Nederlandse vrouw had sinds 1913 alleen maar aan kracht gewonnen: meer en meer werden vrouwen na hun huwelijk ontslagen en geacht zich enkel bezig te houden met het krijgen en opvoeden van kinderen. Withuis plaatste dit in de context van de Koude Oorlog: 'Vrouwen in het Westen deden niet aan politiek en werkten niet: dat was iets voor achter het IJzeren Gordijn.'

Net als de tentoonstelling van 1913 toonde het congres van 2013 een brede waaier aan onderwerpen waarin de vrouw centraal stond. Misschien een wat te algemene deler voor de uiteenlopende presentaties en agenda's, zoals je dat van de tentoonstelling van toen ook zou kunnen zeggen, maar net als destijds een aardig decor waarin een aantal kleurrijke schilderijen en zeker ook een paar parels van lezingen mooi tot hun recht kwamen. //

Irene Geerts (1969) is student aan de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en afgestudeerd op een bachelorscriptie over de kiesrechtboodschap in de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913*.

Contact: post@irenegeerts.nl

KNHG Najaarscongres II

De (witte, gegoede) Vrouw

Nederland viert dezer dagen zichzelf en tweehonderd jaar koninkrijk. Dat zullen we geweten hebben. Als Belgische historici kijken we enigszins verbaasd naar die nationale trots van onze Noorderburen. Ook het Najaarscongres van het KNHG, opgeluisterd door de aanwezigheid van prinses Beatrix, stond in het teken van het eeuwfeest en wilde een balans opmaken van de positie van vrouwen in de afgelopen tweehonderd jaar. De grote tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913* die honderd jaar geleden werd georganiseerd vormde het uitgangspunt. De thema's die op deze tentoonstelling aan bod kwamen waren de rode draad door de lezingen op het congres: 'Statistiek', 'Kiesrecht', 'Maatschappelijk werk', 'Kleine winkelgalerij', 'Huisarbeid', 'Bank- en kantoorwezen', 'Museum voor ouders en opvoeders', 'Huis 1913', 'Kolonien', 'Hygiëne', 'Kleding' ... hoe zijn de thema's van 1913 geëvolueerd op drie feministische golven?

Bron: Atria

De opening in 1913 met koningin Wilhelmina

/ Gita Deneckere* /

De Vrouw bestaat (niet)

Met een tiental studenten gendergeschiedenis van de Gentse universiteit en hoge verwachtingen trokken we op 8 november 2013 naar Den Haag en maakten achteraf samen een balans op van wat vooral een geschiedenis van de witte, gegoede middenklassevrouw in Nederland zou blijken te zijn. Het congres focuste immers zodanig sterk op de continuïteit met 1913 dat onwillekeurig ook hetzelfde denkkader werd gehanteerd. Het op het eerste gezicht

aantrekkelijke concept werd zo een beetje keurslijf: alleen thema's werden behandeld die ook *toen* aan de orde waren en die *toen* denkbaar waren, zonder dat de kaders zelf werden gedeconstrueerd. In plaats van in de lijn van Joan Scott en anderen te wijzen op de manieren waarop gender functioneerde als hiërarchiseringsprincipe, leken sommige lezingen meer te passen in een geschiedschrijving die louter aandacht wil geven aan de vrouw in het verleden. Zo werden toentijdse ideeën over "De

Vrouw" eerder bevestigd in plaats van verklaard/gedeconstrueerd. Ook bij de titel 'De Vrouw' werd niet stilgestaan, zodat 'de Vrouw' impliciet als vaststaande, universele, onveranderlijke categorie naar voor kwam, gekaderd binnen Nederland (en kolonies) als centrum van het universum. In dat opzicht was de prachtige affiche met drie tijdsbeelden van schaatsende vrouwen in 1813, 1913 en 2013 eigenlijk al veelzeggend.

De turn naar gender gemist?

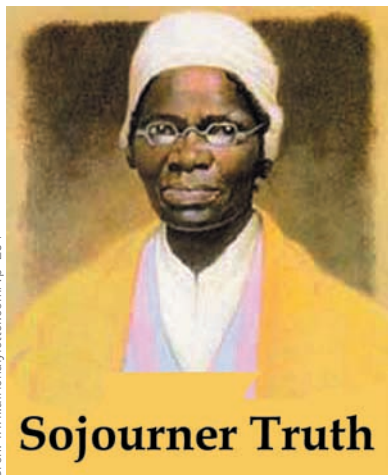
Doordat de theoretisch-methodologische discussies over de rol van gender in tijd en ruimte van bij de aanvang werden vermeden (en ook niet in het slotdebat werden aangehaald) leek het alsof Nederland de fundamentele turns in het historisch onderzoek naar feminisme en genderverhoudingen, transnationale/globale benaderingen, intersectionaliteit/kruispuntdenken en de complexe relatie met andere categorieën zoals klasse, ras, etniciteit, religie, mannelijkheid, seksualiteit, lichamelijkeid, ... gemist heeft. Wat uiteraard niet het geval is als we de historiografie van de afgelopen decennia in overweging nemen.

Dat bleek ook uit afzonderlijke bijdragen aan het congres. Marjet Derks (RU Nijmegen) behandelde in de openingslezing 'Het glas-inlood-plafond' de relatie vrouwen-religie en wees op de obstakels waarmee vrouwen te kampen hadden bij het zichtbaar maken van hun religiositeit in de publieke sfeer. Ze pleitte ervoor het feministische denkkader van 'formele rechten' los te laten en te vertrekken van de denkkaders van de vrouwelijke subjecten >>

Het dagelijkse bestuur van de tentoonstelling uit 1913. Van links naar rechts: Jo van Buuren-Huijs, Rosa Manus, Mia Boissevain (presidente), J.P. Odijk-Wouters, Louise van Eeghen, W. Asser-Thorbecke, Truus Doctors van Leeuwen.

Bron: Atria

Bron: www.watfriendlyletter.com/?p=204

Sojourner Truth

"Ain't I a Woman?" vroeg zij! zich in 1851 al af.

zélf, hun doelstellingen en motivatie. Ook Bertheke Waaldijk (Universiteit Utrecht) wil af van het lineaire 'meer en beter'-vooruitgangsnarratief van de vrouwenemancipatie geconcentreerd op burgerschapsidealisme en rechten. Ze vestigde de aandacht op het belang van professionaliteit/deskundigheid om de continuïteit tussen de eerste en de tweede feministische golf te zien en de vervlechtingen tussen publiek en privaat, verstand en gevoel in het veld van het sociaal werk te benaderen.

Elise van Nederveen Meerkerk (Wageningen UR) van haar kant maakte gebruik van de *New Imperial History* en onderzocht de moge-

lijke invloed van de kolonie op het moederland – en niet andersom, zoals doorgaans gebeurt – met de focus op vrouwenarbeid en de vermannelijking van de textielarbeid. Zo kon de uitzonderlijk lage arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland in verband worden gebracht met het 'batig slot' uit de kolonies dat na 1850 naar de Nederlandse schatkist vloei-de. Kitty de Leeuw (Tilburg) had in haar lezing aandacht voor de verschillen in kledij tussen mannen en vrouwen, tussen vrouwen onderling (lagere vs. hogere klassen), de relatie tussen religie en mode, en de (sociaal-culturele) betekenis van deze verschillen. Ze stelde dat de kledij van mannen aan het begin van de 19de eeuw sterk vereenvoudigd is en zo de nadruk meer bij de persoonlijkheid (innerlijkheid) van de drager kwam te liggen. Bij vrouwen bleef het uiterlijke wel nog lang belangrijk. Zij 'moesten' modieus blijven. Op deze manier werd hen het persoon/individu-zijn ontzegd. Bij wijze van afsluiter maakte zij een mooie link naar 2013, en sprak van een overgang van de persoonlijkheidscultus naar een huidige modedwang, waarbij de massaconfectie net haaks staat op het negentiende-eeuwse ideaal van persoonlijke mode. De kunstwetenschappers die ons genderseminarie volgen, waren dan weer geïnspireerd door de bijdrage van Jan Hein Furnée (UvA) over 'vrouwen en winkelen' en de aandacht voor iconografisch materiaal in zijn presentatie.

We hebben niet allemaal alle sessies kunnen bijwonen, maar de plenaire lezing van Jolande

Withuis (NIOD) – als voorsmaakje van haar biografie over koningin Juliana – viel bij iedereen erg in de smaak. Vooral omdat zij het genderspecter wél duidelijk incorporeerde en het zorgvuldig geregisseerde mainstreambeeld 'Haar plaats was naast haar kinderen' over de kroonprinses tijdens WOII op een pittige manier en met goed gekozen citaten ontcrachtte. ///

* Gita Deneckere, Universiteit Gent met medewerking van Manon Dekien, Lien De Vriendt, Ruxanda Domocos, Maud Gysels, Sara Joris, Lith Lefranc, Laura Nys, Wieske Snauwaert, Janne Vaes, Karen Vanbrabant, Tine Verhaeghe (masterstudenten geschiedenis en kunstwetenschappen UGent)

1 Sojourner Truth (ca. 1797-1883) werd als slaaf geboren in een Nederlandse nederzetting in de Amerikaanse staat New York. Als vrij mens streed ze voor vrouwenrechten en afschaffing van de slavernij.

Prof.dr. Gita Deneckere (1964) is als hoogleraar geschiedenis verbonden aan de Universiteit Gent. Ze is actief op het kruispunt van sociale geschiedenis na 1750, meta- en publieksgeschiedenis en gendergeschiedenis. Zij publiceerde onder andere *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België 1831-1918 en 1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*. Voor haar recente boek *Leopold I. De eerste koning van Europa* ontving ze de Henriëtte de Beaufort-prijs 2013.

Contact: gita.deneckere@ugent.be

Deze recensie verscheen eerder op www.historici.nl.

Service / Tip

Emilie Claeys (1855-1943)

EMILIE CLAEYS WAS A FEMINIST AND A MEMBER OF THE BELGIAN SOCIALIST MOVEMENT. IN 1885 SHE FOUNDED THE SOCIALIST PROPAGANDA CLUB FOR WOMEN (SOCIALISTISCHE PROPAGANDA CLUB VOOR VROUWEN). ALTHOUGH UNDER THIS GROUP'S PRESSURE, THE WORKER'S PARTY INITIALLY EXPRESSED THEIR SUPPORT FOR WOMEN'S SUFFRAGE, THEY LATER CHANGED THEIR VIEWS AND WOMEN IN BELGIUM ONLY WON THE VOTE IN 1948.

EMILIE PUBLISHED HER WRITINGS ABOUT SUFFRAGE IN THE MAGAZINE "DE VROUW" (THE WOMAN) AND UNDER THE PSEUDONYM LILIAN SHE WROTE ABOUT ABORTION AND CONTRACEPTION. THAT'S WHY "DE VROUW" ENDED UP ON THE LIST OF FORBIDDEN LITERATURE.

NINA 2012

Nina Nijsten (1982) is een Belgische illustrator en striptekenaars. Feministische thema's en beeldvorming zijn erg belangrijk in haar tekeningen en ze zijn een reflectie van haar feministisch activisme. Ze maakte eerder al illustraties voor ella vzw (*red. kenniscentrum gender en etniciteit*), het Vrouwen Overleg Komitee en verschillende boeken, tijdschriften en zines. Ze maakt zelf ook zines en speelt in een feministische punkband.

<http://drawingsbynina.wordpress.com>

Service / Boeken

Wendy Lower, *Hitlers Furiën. Vrouwelijke beulen in de killing fields van de Holocaust*

Een verbluffend boek over de onderbelichte rol die Duitse vrouwen speelden aan het Oostfront. Deze vrouwen waren niet alleen getuigen, maar vaak ook gewetenloze daders. Vele jonge verpleegsters, onderwijzeressen, secretaresses en echtgenotes zagen de opkomst van de nazi's en de vernietigende zucht naar *Lebensraum* als een kans om rijkdom en fortuin te vergaren in het 'wilde oosten'. De Amerikaanse onderzoekster Wendy Lower presenteert na twintig jaar archiefonderzoek in Oost-Europa en het voeren van honderden interviews met betrokkenen het overtuigende bewijs dat vrouwen een net zo'n grote rol hadden in de Holocaust als de mannelijke beulen waarover al zoveel boeken zijn geschreven. Ze schetst een schokkend beeld van Hitlers vrouwelijke beulen aan het Oostfront.

Spectrum, 2013, €30,-

Rita Braun, *Fragments of my life. A memoir*

Braun werd geboren in 1930 in het Poolse Kraków en overleefde de Holocaust. Toen de oorlog begon met bombardementen vluchtte haar moeder met haar naar een bunker, terwijl de gelovige christenen en Joden naar hun kerken en synagoges renden. Op Rita's vraag waarom ze niet naar een godshuis gingen, antwoordde moeder: "Mijn lieve schat, als God bestaat, is hij nu ergens anders, of hij is ons vergeten. Maar hij heeft ons wel een manier gegeven om onszelf te beschermen. We

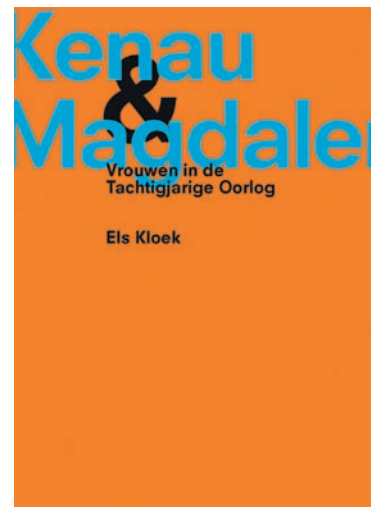
moeten onder de grond blijven, want de koepels van de synagoges en de torens van de kerken worden makkelijk gezien door onze vijanden". De gelovigen liggen de volgende dag bloedig verpletterd onder het puin.

Universe, 2013, \$27,95

Els Kloek, *Kenau en Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige oorlog*

De twee bekendste heldinnen uit de Tachtigjarige Oorlog zijn Kenau Simonsdr. Hasselaer (1526-1588) en Magdalena Moons (1541-1613). Eeuwenlang zijn zij bejubeld als vaderlandse heldinnen: Kenau omdat ze de moed had mee te vechten op de muren van het belegerde Haarlem, Magdalena Moons omdat ze durfde te onderhandelen met de Spaanse opperbevelhebber van het beleg van Leiden. Hun heldinnenstatus duurde ongeveer drie eeuwen. In de negentiende eeuw werd het verhaal over hun heroïsche rol in de geschiedenis van de Nederlandse vrijheidsstrijd niet langer geloofd en vielen beide vrouwen van hun voetstuk, maar tegenwoordig staan zij weer volop in de belangstelling. Bijvoorbeeld in de speelfilm Kenau die in maart in de bioscoop komt.

Vantilt, 2014, €21,95

Jaarboek *Vrouwengeschiedenis Gender & Genes*

Het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis is ditmaal gewijd aan het thema Gender&Genes. De wereld van DNA en genen vormt een uitdagend terrein van onderzoek, zowel op klinisch, biomedisch als sociaal-cultureel gebied. De geschiedenis van genetisch onderzoek toont daarmee spannende raakvlakken met vrouwengeschiedenis en genderstudies. Van Nobelprijswinnaar Barbara McClintock's springende genen, via de dubbele helix van Rosalind Franklin, naar de huidige praktijk van seksverificatie bij sportevenementen. In dit Jaarboek presenteren internationale wetenschappers hun inzichten op het gebied van geschiedenis en biowetenschappen. En deze uitgave bevat ook interviews met feministische wetenschappers als Donna Dickenson, Katrina Karzakis en Sarah Richardson.

VVG-lezers krijgen korting op het Jaarboek met de bon in de Gender&Genes-folder bij deze Historica!

Verloren, 2013, €20,-

Sara de Jong en Sanne Koevoets, *Teaching gender with libraries and archives. The power of information*

Dit boek maakt deel uit van de *Teaching with Gender*-boekenserie, uitgegeven door ATGENDER, de Europese Associatie voor Genderonderzoek, Onderwijs en Documentatie. Dit deel is een pedagogisch instrument, gericht op het stimuleren van academici en studenten om kritisch te denken over bibliotheken en archieven als ruimtes vol kennis, met een flinke 'genderlading'. Het boek beschrijft bijvoorbeeld hoe de geschiedenis van vrouwen- en genderstudies én vrouwen- en genderbibliotheken met elkaar zijn verstrengeld. Ten slotte behandelen de auteurs de afwezigheid van vrouwendocumenten in officiële archieven en het stereotype van de vrouwelijke bibliothecaris. Elk hoofdstuk bevat tips voor activiteiten en discussies voor in het onderwijs.

CEU Press, 2013, €24,95

